

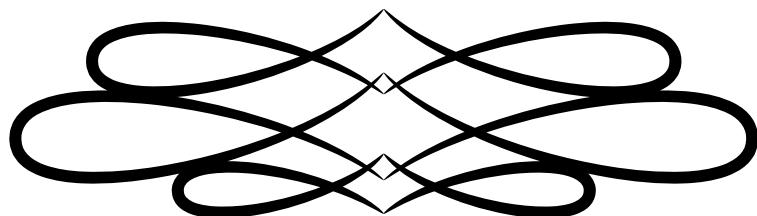
**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

НИГОРА СУЛАЙМОНОВА

**МАҲМУД ЗАМАҲШАРИЙ
АСАРЛАРИНИНГ МАНБАЛАРИ**

монография

**“BOOKMANY PRINT”
ТОШКЕНТ – 2022**

УЎК: 1(091)(575.1)
КБК: 87.3г(543)
С 96

ISBN 978-9943-8398-2-3

Сулаймонова, Нигора
Махмуд Замахшарий асарларининг манбалари [Матн] :
монография / Н. Сулаймонова. – Тошкент: Bookmany print, 2022. –
138 б.

Ушбу монография хоразмлик буюк аллома Махмуд Замахшарий илмий меросини ташкил этувчи асарлар манбашунослиги тадқиқига бағишиланган бўлиб, унда аллома асарларининг Тошкент фондларида сақланаётган қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхаларининг манбашунослик таҳлили амалга оширилган. Тадқиқот доирасида юртимиздаги учта қўлёзмалар фонди ўрганилган. Улар Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси ва Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музеи қўлёзмалар хазинаси. Шунингдек, монографияда Махмуд Замахшарийнинг Тошкент фондларида мавжуд асарларининг мазмун ва моҳияти ҳақида атрофлича маълумот берилган.

Монография замахшарийшунос олимлар, филология йўналишида таҳсил олаётган талабалар ҳамда алломанинг илмий меросига қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган бўлиб, Махмуд Замахшарий меросини ўрганиш борасида янги тадқиқотларга ўзига хос манба бўлиб хизмат қиласи деган умиддамиз.

Такризчилар:

Шорустам Шомусаров – филология фанлари доктори, профессор
Малика Носирова – филология фанлари номзоди
Муртазо Сайдумаров – филология фанлари номзоди
Исройл Шамсимухамедов – филология фанлари номзоди

Ушбу монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети Илмий-техникавий кенгашининг 2022 йил 20 апрелдаги 9-сон баённомаси қарорига асосан қайта нашр қилинди.

**© Сулаймонова Н.
© “Bookmany print” нашриёти, 2022.**

*Зиёли инсон, бизни эзгу ишларга разбатлантирган
мехрибоним – волидаи муҳтарамам
СОҲИБА АҚБАРОВАнинг
ёрқин хотирасига багишлайман*

С Ў З Б О Ш И

Ўзбекистон тарихининг бир қатор соҳалари инсоният учун бетакрор кашфиётлар, дунё тамаддунида муҳим ўрин тутган илм-фан ютуқлари билан асрлар ўтса-да, ўзининг илмий нуфузини сақлаб келмоқда. Юртимиздан етишиб чиққан Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний, ал-Хоразмий, Бурҳонуддин Марғиноний, ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-Фарғоний, Мирзо Улугбек каби алломаларимизнинг илмий мероси бугунги кунда ҳам жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан катта қизиқиши билан ўрганилмоқда ва тадқиқ этилмоқда. Шундай алломалар сирасига, шубҳасиз, Маҳмуд Замахшарий ҳам ҳақли равишда киради. Чунки бу ватандошимиз фаннинг турли соҳаларига оид катта илмий мерос қолдирган. Айниқса, унинг араб тилшунослиги, адабиётшунослиги, луғатшунослиги борасидаги илмий мероси ҳали-ҳануз мусулмон дунёсининг ноёб илмий манбай сифатида юксак қадрланиб келинмоқда.

Маҳмуд Замахшарий илмий меросида Қуръони карим оятларининг шарҳларига оид манбалар ҳам алоҳида эътибор ва эътирофга лойик. Шу таҳлиллар асосида аллома инсоний фазилатлар тавсифларига оид бир қатор дидактик асарлар яратган. Глобаллашув шароитида янги замон кишиларининг маънавий, ахлоқий фазилатларини таркиб топтириш ва мукаммалаштириш йилдан-йилга долзарб бўлиб бораётган бир пайтда улардан фойдаланиш баркамол авлод тарбиясининг муҳим омилларидан биридир. Шу жиҳатдан, ватандошимиз Маҳмуд Замахшарийнинг бой илмий меросини ўрганиш, уни халқимизнинг маънавий бойлиги сифатида тадқиқ этиш, республикамиз илм-фани истеъмолига замонавий таҳлил ва талқинда тақдим этиш, кенг жамоатчиликка, халқимизга танитиш, асарларини нашр этиш катта аҳамиятга эга. Зоро, Маҳмуд Замахшарийнинг илмий мероси умумбашарий

методологик аҳамиятга молик илмий мерос, маънавий қадрият сифатида дунё миқёсида кенг қамровли тадқиқ этилган.

Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг бевосита ворислари бўлган ўзбекистонлик олимлар томонидан муайян ишлар амалга оширилган бўлса-да, аллома илмий фаолиятининг муҳим қисми етарли даражада тадқиқ этилмаган. Шу маънода ушбу мерос Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида, хусусан, филология фанининг адабий манбашунослик ихтисослигида ўрганилиши лозим бўлган долзарб илмий муаммолардан биридир.

Мазкур монография Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон фондларида сақланаётган қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхаларининг манбашунослик нуқтаи назаридан тадқиқи натижаларига бағишлиланган бўлиб, унда аллома асарларининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида ва Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар хазинасида мавжуд қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхаларининг тавсиф ва таҳлилларига оид назарий хulosалар келтирилган.

Монография замахшарийшунос олимлар, филология йўналишида таҳсил олаётган талабалар ҳамда алломанинг илмий меросига қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган бўлиб, муаллиф мазкур тадқиқот Маҳмуд Замахшарий меросини ўрганиш, манбашунослик соҳасини илмий манба билан бойитиш борасида янги тадқиқотларга туртки бўлишига умид қилиб қолади.

Муаллифдан

ЗАМАХШАРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ – ЖАҲОН ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ НИГОҲИДА

Илм-фан тараққиётининг тарихий босқичларини кузатар эканмиз, IX–XIV асрлар мусулмон Шарқида ўзининг интеллектуал салоҳияти, жаҳоншумул кашфиётлари билан танилган ватандошларимизнинг номларини ифтихор билан тилга оламиз. «Мусулмон Ренессанси», деб аталган ана шу даврга мансуб аждодларимиздан бири – ислом дунёсида таниқли бўлган машҳур тилшунос, луғатшунос, адабиётшунос олим Маҳмуд Замахшарийдир.

Ўзининг ақлу заковати ва бой илмий мероси билан нафақат Шарқда, балки бутун жаҳонга машҳур бўлган Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад хижрий 467 йилда ражаб ойининг йигирма еттинчи куни (милодий ҳисобда 1075 йилнинг 19 марта) Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилган.

Замахшарийнинг илмий меросини ўрганишга бўлган қизиқиш жаҳон шарқшунослигида ўзининг муайян ўрнига эга. Хусусан, Замахшарийнинг таржимаи ҳоли, унинг илмий фаолияти ва яратган асарлари ҳақида олимлар, тадқиқотчилар кўплаб асарлар яратганлар. Айниқса, ибн Халликоннинг «Вафойоту-л-аъйон ва анбоъ абноъи-ззамон», ибн ал-Анбарийнинг «Нузҳату-л-алиббо фи табақоти-л-удабо», Ёқут ал-Ҳамавийнинг «Муъжаму-л-булдон», ал-Ёфиъйнинг «Миръоту-л-жинон», ибн ал-Жавзийнинг «ал-Мунтазам», Жалолиддин ас-Суютийнинг «Буғйоту-л-вуот», ибн ал-Қифтийнинг «Инбаҳу-р-рувот», Ҳожи Ҳалифанинг «Кашфу-з-зунун» каби асарларида олимнинг ҳаёти ва асарлари ҳақида қимматли маълумотлар сақланган. Фаластинлик олима Ҳинд Ҳусайн Тоҳанинг «ал-Адабу-л-арабий фи иқлими Хоразм» номли илмий тадқиқоти ҳам Замахшарийнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Замахшарий ўз даврининг етук тилшуноси, луғатшуноси, исломшуноси, адабиётшуноси сифатида машҳур. Бунда устози – тилшунослик, луғатшунослик ва адабиётшунослик соҳаларида донг таратган Абу Мудар Маҳмуд ибн Жарир ад-Даббий ал-Исфаҳонийнинг ҳиссаси катта бўлган. Ёқут ал-Ҳамавийнинг

ёзишича, Замахшарийнинг устози Абу Мудар Маҳмуд ибн Шариф ал-Исфаҳоний тилшунослик соҳасида, айниқса, нахву сарфда бекиёс олим бўлган.¹ Кўпгина илм толиблари, жумладан, Замахшарий ҳам унинг илмидан баҳраманд бўлиб, луғат ва нахв соҳасида таълим олган.

Интернет тармоғидаги «Олтин мерос» номли халқаро фонднинг «Буюк олимлар» сайтида берилган «Замахшарий» номли мақолада келтирилишича, Шайх ал-Ҳаётӣ Замахшарийга фикҳ соҳасида билим берган бўлса, имом Рукниддин Маҳмуд ал-Усулий ва имом Абу Мансурларни Замахшарий илоҳиёт илми(теология)да ўз устози деб билган. Замахшарий илм соҳасида ўз устозларидан ҳам ўтиб кетган. Шу сабабли Замахшарийнинг айрим устозлари тафсир илмидан тўла баҳраманд бўлиш мақсадида Замахшарийга шогирд тушганлар².

Алломанинг илмий фаолиятида араб тили асосий ўринни эгаллайди. У ўз асарларини асосан араб тилида ёзган. И.Ю.Крачковскийнинг фикрича,³ келиб чиқиши араб бўлмаган Замахшарий араб маданиятининг кўзга кўринган намояндаси бўлиб етишган. У асарларининг муқаддимасида муттасил равишда араб тилини араб маданиятининг қуроли сифатида эътироф этган. Араб олимлари Замахшарийнинг илмий фаолиятига чуқур эҳтиром билан қараб, у ҳақда шундай деганлар: «Араблар Мовароуннаҳри қурол билан эгаллай олмадилар, лекин хоразмлик аллома ўз ҳассаси билан бутун араб дунёсини эгаллаб олди».⁴

Замахшарийнинг илм-фан оламида тутган ўрнига унинг замондошлари, кейинги асрларда яшаган тадқиқотчилар юксак баҳо берганлар. Жумладан, машҳур тарихчи ибн ал-Қифтий у ҳақда шундай деган: «...Замахшарий илм-ул-адаб, нахв ва луғат бобида ўзгаларга намуна бўладиган аллома эди. У ўз ҳаёти давомида кўплаб буюк олимлар ва фозиллар билан учрашиб, тафсир, ҳадис, нахв ва бошқа соҳалар бўйича бир қанча асарлар яратган. У ўз

¹ Уватов У. Хоразмнинг олис юлдузлари // Шарқ юлдузи, 1991 №2. – 185-б.

² <http://assalam.dgu.ru/html/15/a/15-1.html>

³ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – Т. 4. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1957. – 313-б.

⁴ Ҳакимов А. Замахшарий тилшунос олим // Шарқшунослик, 1999 №1 – 2. – 278-б.

асрида араб тилида ижод қилган ажамликлар (ғайри араблар) орасида энг буюгидир».⁵ Ироқлик машхур тарихчи ибн Халликон шундай ёзган: «Замахшарий тафсир, ҳадис, нахв, лугат ва илм-улбаёнда буюк имомдир. Ҳеч бир муболағасиз мазкур илмларда у ўз даврининг ягонаси, кўпдан-кўп ажойиб асарлар муаллифи эди».⁶ Замахшарийдан бир неча аср кейин яшаган мисрлик таникли тарихчи ибн Тағриберди аллома тўғрисида қуидагича фикр билдирган: «Шайх буюк аллома, ўз даврининг ягонаси, ўз арининг пешвоси ва имоми бўлган»⁷.

Замахшарийнинг илмий фаолияти узок вактдан бери ўрганилиб келинмоқда. Унга қизиқиши нафақат шарқ, балки ғарб, хусусан, европалик шарқшуносларда ҳам катта бўлган. Ғарбнинг етук шарқшунослари ва тадқиқотчилари Броккељман, Бенцинг, Гибб, Голдциер, Нельдеке, Райт каби ғарб олимлари, И.Ю.Крачковский, Б.З.Холидов, А.Б.Холидов, В.М.Белкин, В.В.Бартольд, А.К.Боровков, А.Кримский сингари олимлар алломанинг серқирра ижоди устида илмий тадқиқотлар олиб борганлар. Замахшарий қолдириган бой илмий мерос бугунги кунда мамлакатимизнинг шарқшунос, адабиётшунос олимлари томонидан ҳам ўрганилмоқда. У ҳақда янги-янги маълумотлар мақола, рисола, тўплам ва китоблар чоп этилмоқда.

Замахшарий илмий меросининг жаҳоншумул аҳамият касб этиши унинг асарларининг кўплаб бошқа тилларга таржима қилинганлиги билан ҳам белгиланади. Унинг асарларини инглиз, француз, немис, лотин, рус, татар, форс, ҳинд, турк каби турли шарқ ва ғарб тилларига таржима қилинганлиги, уларга машҳур олимлар томонидан кўплаб шарҳ, изоҳ, ҳошиялар ёзилганлиги алломанинг илмий меросининг умуминсоний қадрият даражасида эътироф этилишига замин яратди. Унинг асарларини ўрганишга бўлган қизиқиши йилдан-йилга ошиб бормоқда. Унинг асарлари Париж, Берлин, Қоҳира, Искандария, Тунис, Бағдод, Дамашқ, Байрут, Деҳли, Калькутта, Лакхнау, Ҳайдаробод, Қозон сингари шаҳарларда

⁵ Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – 23-б.

⁶ Ибн Халликон. Вафойот-ул-аъйон. Ж. 1. – Миср: 1881. – 107-б.

⁷ Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – 23-б.

қайта-қайта чоп этилган. Замахшарий томонидан яратилган асарларнинг турли даврларда кўчирилган қўлёзма нусхалари, унга ёзилган шарҳлар Мюнхен, Лейден, Лейпциг, Гамбург, Кембридж, Манчестер, Милан, Санкт-Петербург, Техрон, Пешовар каби йирик шаҳарларнинг миллий кутубхоналарида, қўлёзма фондларида сақланмокда. Юқоридаги маълумотлар, шубҳасиз, Замахшарийнинг буюклика дахлдорлигидан далолат беради. Зеро, илмий-амалий аҳамияти паст асарга, унинг муаллифига шарқ ва ғарб шарқшунослари бу қадар ҳурмат билан ёндашмаган бўлар эдилар, унинг асарлари турли тилларга таржима қилинмаган, қайта-қайта нашр этилмаган ҳамда жаҳоннинг энг нуфузли жамғармаларида асрраб-авайлаб сақланмаган бўларди.

Замахшарий илмий меросини ўрганиш шуни кўрсатадики, у асосан ижтимоий-гуманитар йўналишда асарлар яратган. Алломанинг меросида илоҳиёт, тилшунослик, лугатшунослик, адабиётшунослик, ахлоқшунослик, географияга оид асарлар мавжуд. Замахшарий асарларининг сони хусусида шарқ ва ғарб мутахассислари турлича маълумотлар берадилар. Хусусан, араб тадқиқотчиларидан Ҳожи Халифа (1608 – 1657) ўзининг икки жилдли «Кашфу-з-зунун» номли библиографик асарида Замахшарийнинг 29 та⁸ асарини санаб ўтган. У Замахшарийнинг айрим асарлари ҳақида жуда тўлиқ (асарнинг тўлиқ номи, қачон ва қаерда ёзилганлиги, кимга бағишиланганлиги, асарнинг қисқача мазмuni, машхур кишиларнинг асар ҳақидаги фикрлари, асарга ёзилган шарҳлар, ҳошия ва изоҳлар, уларнинг муаллифлари ҳақида) маълумот берган бўлса, баъзиларининг фақатгина номини кўрсатиб ўтади. Масалан, мазкур китобда муаллиф Замахшарийнинг «ал-Муфассал» асари ҳақида уч⁹, «ал-Кашшоф фи ҳақоқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-л-ақовил фи вужухи-т-таъвил» асари ҳақида етти бетдан иборат мақола¹⁰ берган бўлса, «Дивону-з-Замахшарий»¹¹, «Дивону-т-тамсил»¹² каби асарларининг фақат номинигина айтиб ўтган.

⁸ Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. Ж. 1. – Миср: 1894. – 506-6.

⁹ Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. Ж. 1. – Миср: 1894. – 488-491-б.

¹⁰ Ўша асар. Ж. 2. – 309-316-б.

¹¹ Ўша асар. Ж. 1. – 511-б.

¹² Ўша асар. Ж. 1. – 506-б.

Ироқлик араб тарихчиси ибн Халликон (1211– 1282) «Вафойоту-л-аъйон ва анбоъ абноъи-з-замон»¹³ номли асарида Замахшарийнинг 30 та асарининг номини келтирган.

Ёкүт ал-Ҳамавийнинг «Муъжаму-л-булдон» асарида бу кўрсаткич 50 тага етган.¹⁴

Немис шарқшуноси Карл Броккельман эса «Geschichte der arabischen litteratur» номли китобининг биринчи нашрида¹⁵ Замахшарийнинг 21 та, иккинчи нашрида¹⁶ 25 та асарига тўхталиб ўтган. У бу асарларнинг қўлёзма ва босма нусхаларининг сақланиш жойлари, нашрлари қаерда ва қачон чоп этилгани, уларга ёзилган шарҳлар, изоҳлар ва ҳошиялар, шунингдек, уларнинг муаллифлари ҳакида батафсил маълумот берган.

Академик Алибек Рустамов ўзининг «Маҳмуд Замахшарий»¹⁷ номли рисоласида алломанинг 19 та асарини шарҳлаш билан бирга, номи маълум, лекин ҳали топилмаган 19 та асари номини келтирган.

Истанбулда чоп этилган Ислом энциклопедиясида¹⁸ Замахшарийнинг 54 та асари ҳакида маълумотлар бор. Ушбу китобда Замахшарий асарлари исломий, тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик қаби соҳалар бўйича таснифланган ва шарҳланган. Уларнинг айримларига батафсил изоҳ берилган, айримларининг эса фақатгина номлари келтирилган.

Шарқшунос олим У.Уватов «Нозик иборалар»¹⁹ китобида ироқлик олим Фозил Солиҳ ас-Самароийнинг фикрларига таянган ҳолда Замахшарий асарларининг сони 50дан ортиқ деб таъкидлайди ва улардан 34тасини шарҳлаб ўтади.

¹³ Ибн Халликон. Вафойоту-л-аъйон ва анбоъ абноъи-з-замон. Ж. 1. – Миср: 1881. – 107-110-б.

Ибн Халликоннинг ушбу асари библиографик характерга эга бўлиб, унда машҳур тарихий шахсларнинг ҳаёти ва илмий мероси ёритилган. Икки жилдан иборат мазкур асарнинг бир қанча тошбосма нусхалари ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида 7863, 8922-23, 9031-32, 11473-74 инвентарь рақамлар остида сақланмоқда.

¹⁴ Ёкүт Ҳамавий. Муъжаму-л-булдон. – Миср: Дор-ус-саодат, 1908. – 388-389-б.

¹⁵ Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Weimar, 1898. - 289-293-s.

¹⁶ Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Leiden, 1937. - 507-513-s.

¹⁷ Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. – 10-12-б.

¹⁸ Islam ansiklopedisi. 13-gilt. – Istanbul: Milli egitim basimevi, 1986. – 511-514-s.

¹⁹ Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. - 25-45 - 6.

Байрутда нашрдан чиққан Замахшарийнинг «Асосу-л-балоға»²⁰ асарининг муқаддима қисмидаги ношир Мұхаммад Босил Үйун ас-Суд олимнинг 65 та асарининг номини санаб ўтган. Мазкур нашрда айрим асарларнинг мавзуси, қаерда, қачон чоп этилғанлиги, қўлёзма ва босма нусхалари, қайси жамғармаларда сақланиши ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Дофистон мусулмонлари бошқармасининг «Ассалом»²¹ газетасидаги маълумотларга қараганда, Замахшарийнинг 20га яқин асарлари мавжуд, 50га яқин асарларининг эса номигина маълум.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясидаги Замахшарий ҳақидаги мақолада олим асарларининг сони хусусида шундай дейилган: «Замахшарий араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аruz илми, тафсир, ҳадис, фикҳга оид 50 дан ортиқ асарлар яратган».²²

Манбаларни ўрганиш жараёнида Замахшарий томонидан яратилган асарлар сони 70га яқинлиги аниқланди. Бироқ, уларнинг орасида номи маълум, лекин топилмаган асарлар ҳам мавжуд. Демак, Замахшарий асарларининг умумий сони бунданда кўп бўлиши мумкин. Замахшарийнинг шу кунгача аниқланган асарларининг рўйхати қуйидагича:

1. «الامكانة و الجبال و المياه»

«Ал-Амкина ва-л-жибол ва-л-мийоҳ»

«Жойлар, тоғлар ва сувлар»

2. «اساس البلاغة»

«Асосу-л-балоға»

«Балогат асоси»

3. «اطواق الذهب في المواقع و الخطب»

«Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб»

«Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар»

4. «اعجب العجب في شرح لامية العرب»

«Аъжабу-л-ажаб фи шарҳ ломияти-л-араб»

««Ломияту-л-араб» шарҳида ажойибнинг ажойиби»

²⁰ Замахшарий. Асосу-л-балоға. Ж. 1. – Байрут: Дар-ул-кутуб-ил-илмийя, 1998. – 1-10-б.

²¹ <http://assalam.dgu.ru/html15/f15-1.html>

²² Рустамов А., Уватов У. Замахшарий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ж. 3. Тахрир ҳайати: М. Аминов, Б. Аҳмедов ва б. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002. – 557-б.

5. «ديون الزمخشري»
- «Дивону-з-Замахшарий»
- «Замахшарий девони»
6. «الدر الدائر المنتخب من كنایات و استعارات و تشبيهات العرب»
- «Ад-Дуру-д-доибу-л-мунтахаб мин кинойот ва истиъорот ва ташбихот»
- «Араб киноя, истиора ва ташбехларидан танланган жавоҳирлар»
7. «علم التصوف»
- «Илму-т-тасаввуф»
- «Тасаввуф илми»
8. «الكشف في القراءة»
- «Ал-Кашф фи-л-қироат»
- «Қироатда кашфиёт»
9. «الكاف الشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الاقاويل في وجوه التأويل»
- «Ал-Кашшоф фи ҳақоиқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-л-ақовил фи вужухи-т-таъвил»
- «Куръондаги берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали ривоятлар қўзларини очувчи»
10. «المورد الرائق في المواضع و الحكایات»
- «Ал-Мавриду-р-роиқ фи-л-мавоиз ва-л-ҳикоят»
- «Ваъз ва ҳикоятлардаги асл манбалар»
11. «مرثية في شيخه أبي مضر في المضمون للغزى»
- «Марсийа фи шайхихи Аби Музир фи-л-мазнун ли-л-ғузо»
12. «مسألة في كلمة الشهادة»
- «Масъала фи калимати-ш-шаҳода»
- «Шаҳодат калимаси ҳақида масала»
13. «مقامات الزمخشري»
- «Мақомоту-з-Замахшарий»
- «Замахшарий мақомотлари»
14. «المنهج في اصول الدين»
- «Ал-Минҳож фи усули-д-дин»
- «Дин асосларига йўл»
15. «المستقسى في الامثال»
- «Ал-Мустақсо фи-л-амсол»

- «Мақолларни чуқур ўрганиш»
16. «المفصل في علم العربية».
«Ал-Муфассал фи илми-л-арабийя»
«Араб тили ҳақида муфассал китоб»
17. «المفرد و المؤلف في النحو».
«Ал-Муфрад ва-л-муълаф»
«Нахвда бирлик ва қўплик»
18. «مختصر الموافقة بين أهل البيت و الصحابة».
«Мухтасару-л-мувофақа байна аҳли-л-байт ва-с-саҳоба»
«Аҳл-ул-байт ва аҳл-ус-саҳоба ўртасидаги келишув ҳақида
мухтасар асар»
19. «المعجم العربي الفارسي».
«Ал-Муъжаму-л-арабийу-л-форсий»
«Арабча-форсча лугат»
20. «مقدمة الادب».
«Муқаддамату-л-адаб»
«Адаб илмига кириш»
21. «المحاضرات و المحاورات».
«Ал-Мұхазарот ва-л-муҳаварот»
«Маъruzalар ва сұхбатлар»
22. «المحاجة و متمم مهام أرباب المحاجة».
«Ал-Мұхожот ва мутаммим маҳомми арбоб-ил-мұхожот»
23. «نوابغ الكلم».
«Навобиғу-л-калим»
«Нозик иборалар»
24. «نرثة المؤسس».
«Нузхату-л-муътанис»
«Дўстлар фароғати»
25. «نكت الاعراب في غريب الاعراب».
«Нукату-л-иъроб фи ғариби-л-иъроб»
«Куръоннинг ажойиб ифодасида араблар нафосати»
26. «ربيع الاخبار و نصوص الاخبار».
«Рабиъу-л-аброр ва нусусу-л-ахбор»
«Яхшилар баҳори ва фозиллар ахбори»
27. «رسالة التصرفات».

- «Рисолату-т-тасарруфот»
 «Одоб-ахлоқ ҳақида рисола»
28. «رسالة في المجاز و الاستعارة».
 «Рисола фи-л-мажоз ва-л-истиъора»
 «Мажоз ва истиора ҳақида рисола»
29. «رسالة فيما جرى من المحاورات».
 «Рисола фи ма жаро мина-л-муҳаварот»
 «Суҳбат хулосалари ҳақида китоб»
30. «رسالة في حكمة الشهادة».
 «Рисола фи ҳикмати-ш-шаҳода»
 «Шаҳодат калимасидаги ҳикмат ҳақида рисола»
31. «رؤوس المسائل في الفقه».
 «Руъусу-л-масоил фи-л-фиқх»
 «Фиқх масалаларининг боши»
32. «تعليم المبتدى و إرشاد المقتدى».
 «Таълиму-л-мубтадий ва иршоду-л-муқтадий»
 «Ибтидога ўргатиш ва эргашганга йўл кўрсатиш»
33. «النموذج في النحو».
 «Ал-Унмузаж фи-н-нахв»
 «Нахв илмидан намуна»
34. «الفائق في غريب الحديث».
 «Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис»
 «Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар»
35. «خصائص العشرة الكرام البررة».
 «Хасоису-л-ашара ал-кироми-л-барара»
 «Сахий, кароматли ўн кишининг хусусиятлари ҳақида»
36. «شرح أبيات كتاب سيبويه».
 «Шарху абыоти китоби Сибавайҳ»
 «Сибавайҳ китоби байтларининг шарҳи»
37. «شرح المقامات».
 «Шарху-л-мақомот»
 «Мақомотларга шарҳ»
38. «شرح المفصل».
 «Шарху-л-муфассал»
 ««Муфассал» асарига шарҳ»

39. «شرح الفصيح».
 «Шарху-л-фасих»
 «Мукаммал шарҳ»
40. «قصائد أخرى».
 «Қасоид ухро»
 «Бошқа қасидалар»
41. «القطاس المستقيم في علم العروض».
 «Ал-Қустосу-л-мустакийм фи илми-л-аруз»
 «Аруз илмининг аниқ мезони»
42. «القصيدة البعوضية».
 «Ал-Қасидату-л-баъузийа»
 «Чивин ҳақида қасида»
43. «قصيدة في سؤال الغزالى عن جلوس الله على العرش و قصور المعرفة البشرية».
 «Қасида фи суали-л-Ғаззалий ан жулусиллаҳ ала-л-арш ва
 қусури-л-маърифа»
 «Ғаззолийнинг Аллоҳнинг аршдаги ўрни ва инсондаги
 билимнинг номукаммаллиги ҳақидаги саволига бағишлиланган
 қасида»

Бугунги кунда Маҳмуд Замахшарийнинг юқорида номлари келтирилган асарлари орасида нафақат Ўзбекистон фондларида, балки дунё кутубхоналарида, қўлёзма фондларида, интернет каталогларида сақланаётган нусхалар ҳам талайгина. Аллома асарларининг айнан Ўзбекистон фондларида мавжудлиги хусусида сўз юритадиган бўлсак, мазкур тадқиқотга республикамиз ҳудудида жойлашган 3 та фонд жалб қилинди. Булар:

- 1. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди.**
- 2. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси.**
- 3. Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар хазинаси.**

Маҳмуд Замахшарийнинг қўйидаги асарларининг турли даврларда кўчирилган қўлёзмалари, тошбосмалари ва нашр

нусхалари юқорида қайд этилган фонdlарда нодир манба сифатида сакланмоқда:

1. *Кашиоф*
2. *Муқаддамату-л-адаб*
3. *Асосу-л-балога*
4. *Рабиъу-л-аброр*
5. *Муфассал фи санъати-л-иъроб*
6. *Унмузаж*
7. *Атвокү-з-захаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб*
8. *Навобигу-л-калим*
9. *Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб*

Қуйида ана шу асарлар манбашунослиги ҳақида сўз юритамиз.

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА МАВЖУД ТОШБОСМА НУСХАЛАРИ**

**الكتاف عن حقائق غواصي التنزيل
و عيون الأقوايل في وجوه التأويل**

**“Ал-кашшоф фи ҳақоиқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-л-ақовил
фи вужуҳи-т-таъвил” (“Қуръондаги берк ҳақиқатларни ва уни
шарҳлаш орқали ривоятлар қўзларини очувчи”)
асари ва унинг тошбосма нусхалари**

Замахшарийнинг диний асарлари орасида энг машҳури, дунё бўйлаб кўп тарқалгани унинг Қуръон шарҳига бағишлиланган “ал-Кашшоф фи ҳақоиқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-л-ақовил фи вужуҳи-т-таъвил” асаридир (асар қисқартирилган ҳолда “Кашшоф” деб номланади). Асар дунёда Қуръонга ёзилган тафсир²³лар орасида энг ноёби ҳисобланади. Сабаби, унда Қуръон филологик жиҳатдан ҳам таҳлил қилинган.

Замахшарий меросини тадқиқ этган олимларнинг хулосаларига асосланиб, таъкидлаш жоизки, Замахшарий дунёда учта энг машҳур муфассирларнинг бири ҳисобланади. Россия сайтларидаги Қомусий луғатнинг “Қуръон” мақоласида қайд этилишича, дунёдаги энг кучли муфассирлар қуйидагилар:

- *Табарий (839 – 923)*
- *Замахшарий (1075 – 1144)*
- *Байдавий (вафоти 1286)*²⁴

Бу каби фикрлар интернетнинг “Библиографик луғат”²⁵, “Олтин мерос”²⁶, “Ислом”²⁷, “Islam as it is”²⁸, “Эрон бўйлаб” газетасида²⁹,

²³ Тафсир (араб. – шарҳ, тушунтириш, очиб бериш, изоҳ) – ислом анъанасида асосан Қуръони карим оятларини шарҳлаш, тушунтириб бериш (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 300.).

²⁴ <http://vostlit.narod.ru//texts/rus/Halabi/primtext2.htm>

“Дунё бўйлаб” энциклопедиясининг “Куръон” бўлимида³⁰ ҳам учрайди.

Замахшарийнинг буюклиги шундаки, у Куръонни шарҳлаш учун зарур бўлган қуидаги ўн беш фанни мукаммал эгаллаган:

1. Луғат
2. Наҳв
3. Сарф
4. Иштиқоқ
5. Илму-л-маъони
6. Илму-л-баён
7. Илму-л-бадиъ
8. Илму-л-қироат
9. Илму-л-аъқод
10. Усулу-л-фикҳ
11. Асбобу-н-нузул
12. Насиҳ ва мансуҳ
13. Илму-л-фиқаҳ
14. Ҳадис
15. Илму-л-ваҳбий³¹

Замахшарийнинг мазкур фанларни яхши билганлигини ироқлик тарихчи ибн Халликон ҳам ўзининг “Вафойоту-л-аъйон ва анбоъ абноъи-з-замон” асарида таъкидлаган³².

Интернет сайтларидан бирида берилган “Ислом” номли мақолада қуидаги фикрлар келтирилади: “Куръон тафсирлари орасида энг машҳурларидан бири бу Замахшарийнинг “ал-Кашшоф” номли тафсиридир”³³.

“Islam as it is” сайтида Замахшарийнинг “ал-Кашшоф” асари Куръонга ёзилган лингвистик тафсирлар ичida биринчи ўринни

²⁵ <http://iph.ras.ru/orient/win/publictn/ls/biobibl.htm>

²⁶ <http://oltinmeros.freenet.uz/nasledie.html>

²⁷ <http://kosichka.2.sitecity.ru/ltext-0407233553.htm>

²⁸ <http://islam.boom.ru/doctrine/3b.htm>

²⁹ <http://exlibris.ng.ru//printed/orient/2001-02-08/4-petit.html>

³⁰ http://www.krugosvtn.ru/articles/56/1005625_a1.htm

³¹ <http://ikhlass.by.ru/quran.htm>

³² Қаранг: Ибн Халликон. Вафойоту-л-аъйон ва анбоъ абноъи-з-замон. Ж. 1. – Миср: 1881. – 107-б.

³³ <http://kosichka.2.sitecity.ru/ltext-0407233553.htm>

эгаллаши таъкидланган. У ерда шундай ёзилган: “Замахшарий ўз тафсирида Қуръон тилининг гўзаллигини очиб бера олган, қолаверса, муфассир Қуръон бу буюк мўъжиза эканлигини яна бир бор исботлаган”³⁴.

Инглиз шарқшуноси Гибб “Араб адабиёти” асарида шундай ёзади: “Замахшарий биринчи навбатда ўз тафсири билан машхур бўлган. Асрлар ўтса-да, бу тафсир қайта-қайта нашр эттирилмоқда ва ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотмаган”³⁵.

“Ал-Кашшоф”нинг нусхаларига ёзилган шарҳ ва ҳошияларнинг кўплиги, унинг турли хорижий тилларга таржима қилинганлиги, бир қатор мамлакатларда қайта-қайта чоп қилинганлиги унинг ҳакиқатан ҳам буюк асарлигидан далолат беради.

Немис шарқшуноси Карл Броккельманнинг “Geschichte der arabischen litteratur” китобида келтирилган маълумотларга кўра, Лондон, Манчестер, Берлин, Мюнхен, Гамбург, Лейпциг, Милан, Санкт-Петербург, Пешовар, Калькутта, Райпур, Истанбул, Тунис, Қоҳира каби дунёнинг турли шаҳарларида жойлашган энг йирик кутубхона ва фондларида “ал-Кашшоф”нинг юзга яқин қўлёзма нусхалари сақланади. Шунингдек, Маҳмуд ибн Масъуд Шерозий (вафоти 1310 йил), Ҳусайн ибн Муҳаммад Тойибий (вафоти 1342 йил), Муҳаммад Тафтазоний (вафоти 1389 йил), Журжоний (вафоти 1413 йил) сингари ўз даврининг қўзга кўринган, етук олим ва тадқиқотчилари томонидан Замахшарий тафсирига ёзилган йигирмадан ортиқ шарҳлар ҳам ҳозирда дунё бўйлаб кенг тарқалган³⁶.

“Ал-Кашшоф”нинг Замахшарий ўз қўли билан оққа кўчирган дастхат нусхаси (1134 йил) Техрон кутубхонасида сақланади³⁷.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида “Кашшоф” асарининг 10 та тошбосма нусхаси сақланади.

³⁴ <http://islam.boom.ru/doctrine/3b.htm>

³⁵ Гибб Х.А.Р. Арабская литература. Классический период (Перевод А. Б. Халидова). – М.: Издательство Восточной литературы, 1960. – 85 – 86-с.

³⁶ Қаранг: Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Weimar, 1898. – 507 – 509-с.

³⁷ Оқилов М. Маҳмуд Замахшарий асарларининг қўлёзма ва босма асарлари // Адабий мерос, 1982. №4 (24). – 57-б.

Улардан биринчиси **5964, 5965, 5966** инвентарь рақамлар остида 3 та жилдда берилган нусхалардир. Мазкур тошбосмалар 1318/1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида босилган. Картон муқовали мазкур тошбосмалар бир неча бор таъмирланган. Саҳифалар яхши сақланган. Улар тўлиқ нусха ҳисобланади.

Улардан **5964** инвентарь рақам остида “Кашшоф”нинг биринчи жилди берилган. Мазкур тошбосма 524 саҳифадан иборат. Қўллётманинг биринчи варағи йўқ. Иккинчи варақнинг юқори қисмига “البِرِّينْيَةُ الْأَوَّلُ” (“биринчи қисм”) деб ёзиб қўйилган. Шундан кейин мазкур асарни мадҳ этувчи қуидаги тўртлик берилган (**1-расмга қаранг**):

ان التفاسير في الدنيا بلا عدد
و ليس فيها لعمري مثل كشاف
ان كنت تبغى الهدى فاللزم قراءته
فالجهل كالداء و الكشاف كالشافي

*Чиндан ҳам дунёда тафсирлар беҳад кўпdir,
Бироқ улар орасида “ал-Кашшоф” кабиси йўқdir.
Агар ҳидоят изласанг, “ал-Кашшоф”ни тақрор ўқи,
Нодонлик бир касал бўлса, “ал-Кашшоф” унга шифодир.³⁸*

Тошбосма 18 бетлик муқаддима билан бошланган. Шундан сўнг Қуръони каримнинг биринчи сураси, яъни Фотиха сурасининг тафсири берилган. Асарнинг саҳифалари пойгиранган³⁹ (**2-3-расмга қаранг**). Ушбу жилдда *Фотиха* (19-60-бетлар), *Бақара* (60-292-бетлар), *Оли Имрон* (292-343-бетлар), *Нисо* (343-402-бетлар), *Моида* (402-443-бетлар), *Анъом* (443-478-бетлар), *Аъроф* (478-523-

³⁸ Тўртлик шарқшунос олим Убайдулла Уватов томонидан таржима қилинган (Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар (Шарҳлар муаллифи ва таржимон У.Уватов).) – Т.: Камалак, 1992. – Б.43.)

³⁹ Пойгири (форсча сўз бўлиб, *поӣ* – оёқ, *гир* – айлана деган маънони беради) китобат санъатида қўлланилган. Китоб саҳифаларининг кетма-кетлигини белгилаш тартиби. Бунда охирги сатр тагидаги жойда кейинги саҳифанинг биринчи сатр бошидаги сўз ёки жумла ёзилади (Ибрагимов А., Сулаймонов А. Китобат санъатига оид атамаларнинг изоҳли-иллюстратив луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – 160 б.).

бетлар) суралари – жами 7 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳар бир суранинг тафсирини беришдан олдин унинг номи, Макка ёки Мадинага мансублиги ҳамда неча оятдан иборатлиги сарлавҳа кўринишида настаълик хатида ёзиб қўйилган (**4-5-6-расмга қаранг**). Ҳар бир сахифада жадвал ичида насх хатида суранинг тафсири, жадвалдан ташқарида эса ҳошиялар воситасида шарҳлар берилган. Айрим сахифаларда тафсирдан кўра ҳошияда берилган шарҳлар ҳажм жиҳатидан кўп (масалан, 371, 395, 398, 400, 401, 415, 412-бетлар). Айрим сураларнинг оятлари ҳошияларда маҳсус жадвалга олинган ҳолда берилган бўлса, баъзилариники эса тафсир ичида қавс ичида бериб борилган.

Ушбу нусханинг сўнгги сахифасига “*Асарнинг биринчи жилди тамом бўлди, унинг иккинчи жилди Анфол сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган. Сўнгги 523-сахифада мазкур жилднинг мундарижаси берилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги **5965** инвентарь рақам остида асарнинг иккинчи жилди сақланади. Юқорида таъкидлаганимиздек, мазкур тошбосма 5964 инвентарь рақамли тошбосманинг давоми бўлиб, титул вараги бир хил. Фақатгина титул варагининг юқори қисмида бу асарнинг иккинчи жилди эканлиги кўрсатилган.

Жилд 76 оятдан иборат Анфол сураси билан бошланган. Суранинг тафсири 20 бетни ташкил этади. Асарнинг мазкур жилдидаги жами 30 та суранинг тафсири келтирилган. Сахифаларда суранинг оятлари, унинг тафсири, ҳошияларнинг берилиш шакли худди 5964 инвентарь рақамли нусханикидек. Мазкур тошбосма 494 бетдан иборат бўлиб, унинг сўнгги 492 сахифасининг қути қисмида “*Асарнинг иккинчи жилди тугади, учинчи жилд Сод сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган. Кейинги сахифада эса мазкур жилднинг мундарижаси берилган.

5966 инвентарь рақам остида асарнинг учинчи жилди берилган бўлиб, унинг титул варагининг юқори қисмида бу асарнинг учинчи жилди эканлиги ёзиб қўйилган. Жилд 17 бетлик Сод сурасининг тафсири билан бошланган. Асарнинг мазкур жилдидаги жами 77 та

суранинг тафсири келтирилган. Саҳифаларда суранинг оятлари, унинг тафсири, ҳошияларнинг берилиш шакли худди 5964 ва 5965 инвентеръ рақамли нусхаларни кидек. Мазкур жилдда “Кашшоф” асарининг сўнгги 304-саҳифасида мундарижа берилган. Мундарижадан кейинги саҳифада Муҳиддин Афандининг “Кашшоф” асарига ёзган шарҳи берилган бўлиб, у жами 156 саҳифани ташкил этади (**7-расмга қаранг**). Мазкур тошбосма таркибида “Кашшоф”нинг тафсири ва унга ёзилган шарҳ бирга берилганлиги сабабли картотекада мазкур нусха 460 бетдан иборат деб кўрсатилган.

Институт қўлёзмалар фондидаги асар нусхаларидан яна бири **7949** ва **7950** инвентарь рақамлар остида 2 жилдда берилган тошбосмалардир. Ҳар икки жилднинг биринчи саҳифаси йўқлиги боис, уларнинг босилган йили ва жойини, ноширнинг исми, шарифини аниклаш имкони бўлмади. Тошбосмаларнинг ҳар иккисида биринчи саҳифанинг йўқлиги ҳисобга олинмаса, улар яхши сақланган. Картон муқова ҳамда тошбосмаларнинг айрим саҳифалари таъмирга муҳтож. Бироқ ҳар икки тошбосма тўлиқ нусха ҳисобланади. Тошбосмалар 29x21 см ўлчамга эга.

“Кашшоф” асарининг **7949** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма нусхасида асарнинг биринчи жилди берилган. Буни тошбосманинг дастлабки саҳифасининг юқори қисмида берилган ёзувдан билиб олиш мумкин: “*И мом аллома Абу-л-Қосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (вафоти ҳижрий 528 йил) қаламига мансуб “Кашшоф” асарининг биринчи қисми*” (**8-расмга қаранг**). Шунингдек, тошбосманинг мазкур саҳифасида асар ҳошиясида берилган шарҳлар олим, аллома Али ибн Муҳаммад ибн Али Сайд Зайниддин Абу Ҳасан Ҳусайний Жузжоний (вафоти ҳижрий 816 йил) ҳамда имом Носириддин Аҳмад Ибн Муҳаммад ибн Мунир Искандарий Моликийга (вафоти ҳижрий 683 йил) мансуб эканлиги кўрсатиб ўтилган.

Тошбосма 740 саҳифадан иборат. У 36 бетлик муқаддима билан бошланган. 37-саҳифадан Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Ҳар бир сура тафсиридан олдин суранинг номи, неча оятдан иборатлиги, Макка ёки Мадинада нозил бўлганлиги қайд этиб ўтилган. Масалан, “арабчаси” (“*Иброҳим алаиҳиссалом сураси*.

*Маккада нозил бўлган. 51 оятдан иборат”)⁴⁰ ёки “арабчаси” (“Бақара сураси. Мадинада нозил бўлган. 287 оятдан иборат”)⁴¹ ёки “арабчаси” (“Юнус сураси. Маккада нозил бўлган. 109 оятдан иборат”)⁴². Суранинг номи нақшинкор қавслар ичида берилган. Асарда 18 та суранинг тафсири келтирилган. Сўнгги тафсир Қахф сурасининг тафсири бўлиб, унинг сўнггида, яъни 739-саҳифада “арабчаси” (“Асарнинг биринчи қисми тамом бўлди, кейинги иккинчи қисм Марям сураси билан бошланади”), деб ёзиб қўйилган. Ундан кейинги саҳифада мазкур жилднинг қуидаги фихристи берилган (**9-расмга қаранг**):*

1-жадвал

“Кашшоф” асарининг 7949 инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма нусхасида тафсири келтирилган суралар фихристи

<i>№</i>	<i>Сура номи</i>	<i>Сура тафсир қилинган саҳифалар</i>
1.	<i>Фотиха</i>	37
2.	<i>Бақара</i>	60
3.	<i>Оли Имрон</i>	293
4.	<i>Нисо</i>	343
5.	<i>Моида</i>	402
6.	<i>Анъом</i>	443
7.	<i>Аъроф</i>	478
8.	<i>Анфол</i>	523
9.	<i>Тавба</i>	542
10.	<i>Юнус</i>	574
11.	<i>Хуð</i>	593
12.	<i>Юсуф</i>	618
13.	<i>Раъд</i>	648

⁴⁰ Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Кўлёзмалар фондидаги 7949 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашшоф” асарининг тошбосма нусхаси. 657-саҳифа.

⁴¹ Ўша манба. 60-саҳифа.

⁴² Ўша манба. 574-саҳифа.

<i>14.</i>	<i>Иброҳим</i>	657
<i>15.</i>	<i>Ҳижр</i>	670
<i>16.</i>	<i>Наҳл</i>	679
<i>17.</i>	<i>Исро</i>	699
<i>18.</i>	<i>Каҳф</i>	721

7950 инвентарь рақам остида “Кашшоф” асарининг иккинчи жилди бўлиб, унинг биринчи жилди юқорида тавсифланган 7949 инвентарь рақам остидаги тошбосма эди. Асар Марям сурасининг тафсири билан бошланган бўлиб, Куръони каримнинг сўнгти 114-сураси, яъни Нос сурасининг тафсири билан якунланган. Асарнинг мазкур жилдида жами 96 та сура тафсир қилинган. Мазкур тошбосмада асар якунлангандан кейин (“Кашшоф”нинг сўнгги сахифаси 576-саҳифа) 165 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афандининг асарга ёзган шарҳи берилган. Асар ҳамда унга ёзилган шарҳ билан биргаликда тошбосма 741 бетни ташкил этади.

Фонддаги асар нусхаларидан яна бири **7951** инвентарь рақам остида сакланаётган тошбосма бўлиб, унда асарнинг фақатгина 2-жилди берилган. Нусханинг титул варағида келтирилган маълумотларга кўра, тошбосма ҳижрий 1319 йилда Мисрнинг ал-Кубра-л-амирия босмахонасида тайёрланган. Мазкур нашр иккинчи нашрлиги ҳам кўрсатиб ўтилган.

Тошбосма саҳифаларида асар матни жадвал ичида, унга ёзилган шарҳлар эса жадвалдан ташқарида берилган. Тошбосма 304 бетдан иборат бўлиб, 29x21 см ҳажмга эга. Картон муқовали мазкур тошбосма яхши сақланган, шикастланган жойлари йўқ.

Юқорида таъкидланганидек, мазкур тошбосмада асарнинг фақатгина иккинчи жилди берилган бўлиб, у Сод сурасининг тафсири билан бошланиб, Нос сурасининг тафсири билан тугайди. Тафсир тугагач, сўнгги 5 саҳифада (299дан 303-саҳифагача) асар муаллифи аллома Маҳмуд Замахшарийнинг ҳаёти ва илмий мероси ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Алломанинг ҳаёт йўли ҳақида сўз кетганда, унинг илм йўлида бошқа мамлакатларга қилган сафарлари, аниқ саналар, бир оёғидан айрилганлиги билан боғлиқ бўлган ривоятлар келтирилган. Унда Замахшарий асарлар яратган

фан соҳалари, жумладан, тафсир, ҳадис, тилшунослик, луғатшунослик, балоғат илми, ахлоқшунослик, аллома илмий меросини ташкил этувчи асарлар, уларнинг номлари, қайси соҳага оидлиги ҳақида батафсил маълумот берилган. Қолаверса, айрим асарлар мазмунига кенгроқ тўхталиб ўтилган. Шундан сўнг мазкур жилднинг фиҳристи берилган.

Мазкур фондда мавжуд “Кашшоф” асарининг яна бир тошбосма нусхаси бу – **16294** ва **16295** инвентарь рақамлар остида 2 та жилдда берилган тошбосма нусхалардир. Мазкур тошбосмалар 1276/1859 йилда Калькуттада чоп этилган. 23x31 см ҳажмга эга. Чарм муқовали мазкур тошбосмалар бир неча бор таъмирланган. Саҳифалар яхши сақланган. Улар тўлиқ нусха ҳисобланади.

Улардан **16294** инвентарь ракам остида “Кашшоф”нинг биринчи жилди берилган. Мазкур тошбосма 817 сахифадан иборат. Қўлёзманинг титул варагининг юқори қисмида қуйидаги жумла келтирилган:

النصف الاول من الكشاف عن حقائق التنزيل لللامام العلامة
ابى القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري الخوارزمى رحمة
الله تعالى

“Имом аллома Абу-л-Қосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (Аллоҳ таоло уни ўз раҳматига олсин) қаламига мансуб “Кашшоф” асарининг биринчи қисми” (10-расмга қаранг)

Титул варагининг марказида Ихлос сурасининг оятлари келтирилган нақшинкор доира берилган (*10-расмга қаранг*).

Тошбосма 3 сахифалик (2–4-бетлар) кириш қисми билан бошланган. Матннинг аксарият қисми харакатлантирилган. Тошбосманинг мазкур қисмида сахифа ҳошияларида кейинчалик сиёҳ билан настаълиқ хатида киритилган катта ҳажмдаги шарҳларни кўриш мумкин. Айрим шарҳлар матннинг ичига қаторлар орасига ҳам киритилган (*11-расмга қаранг*).

З-саҳифанинг қуи қисмидан Фотиха сурасининг тафсири бошланган. Суранинг тафсири берилишидан олдин мазкур суро Макка ёки Мадинада нозил бўлганлиги, унинг неча оят, неча сўз ва ҳарфдан иборатлиги қуидаги тартибда ёзиб қўйилган:

سورة الفاتحة مکیة و هی سبع ایات حروفها ۱۲۶ کلماتها ۲۵

Фотиха сураси. Маккада нозил бўлган. 7 та оят, 25та сўз, 126 та ҳарфдан иборат⁴³.

Бу тартибни бошқа сураларда ҳам кўриш мумкин. Масалан:

سورة البقرة مدنیة و هی مائتان و ست و ثمانون آیة حروفها ۲۶۷۹۲ کلماتها ۶۲۱۲

Бақара сураси. Мадинада нозил бўлган. 286 та оят, 612 та сўз, 26792 та ҳарфдан иборат⁴⁴.

Асарнинг фонддаги бошқа тошбосмаларидан анчайин фарқ қилувчи мазкур нусхада асар матни жадвалда берилмаган. Фақатгина саҳифада кенгроқ ҳошия ташланган. Мазкур ҳошияларнинг юқори қисмида сураларнинг тафсир қилинаётган оятлари бериб борилган. Сураларнинг оятлари ва тафсир матнининг хати бир хил. Бирданига 2 ёки 3 та оятнинг тафсири берилган саҳифаларда ҳар бир оят маҳсус белгилар ёрдамида ажратилган. Фотиха сурасининг тафсири берилган саҳифаларни ҳисобга олмагандан (4, 5, 10, 11-саҳифалар), қолган саҳифаларда деярли шарҳлар берилмаган.

Асарнинг мазкур қисми Каҳф сурасининг тафсири билан якунланган. Тафсир сўнггида асарнинг биринчи қисми тугаганлиги қайд этилган.

16295 инвентарь рақам остида эса асарнинг иккинчи жилди сақланади. У 16294 инвентарь рақамли тошбосманинг иккинчи қисми

⁴³ Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Кўлёзмалар фондидаги 16294 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашшоф” асарининг тошбосма нусхаси. З-саҳифа.

⁴⁴ Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Кўлёзмалар фондидаги 16294 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашшоф” асарининг тошбосма нусхаси. 12-саҳифа.

бўлганлиги сабабли саҳифалари 820 сонидан бошлаб (сўнгги саҳифа 1647-саҳифа) рақамланган. Тошбосманинг умумий ҳажми 827 бет.

Бу қисм Марям сурасининг тафсири билан бошланади. Саҳифаларда суралар ҳамда уларнинг тафсирининг берилиш шакли худди 16294 инвентарь рақам остидаги тошбосманикидек. Мазкур жилдда Куръони каримнинг сўнгти 114-сураси, яъни Нос сурасигача бўлган сураларнинг тафсири берилган.

Институт қўлёзмалар фондида асарнинг тошбосма нусхаларидан яна бири **13019** инвентарь рақам остида сақланади. Мазкур нусхада асарнинг биринчи жилди сақланади. Нусханинг титул варагида тошбосма тайёрланган жой, йил, ношир ҳақида қайдлар мавжуд эмас. Титул варагида тафсир муаллифи кўрсатилганда, унга қуйидаги юксак номлар билан таъриф берилган ҳолда Замахшарий даҳоси яна бир бор эътироф этилган (**12-расмга қаранг**):

<i>И мом</i>	الامام
<i>Жору-л-лоҳ (Аллоҳнинг қўшиниси)</i>	جار الله
<i>Тожу-л-ислом (Ислом динининг тожи)</i>	تاج الاسلام
<i>Фаҳру Хоразм (Хоразм фахри)</i>	فخر خوارزم

Асар анъанавий муқаддима (2–4-саҳифа) билан бошланган. 4-саҳифада Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Тафсир матни жадвал ичидан насх хатида берилган. Сураларнинг номи эса матндан ажралиб туриши учун настаълиқ хатида берилган. Мазкур нусхада сураларнинг қаерда нозил бўлганлиги, уларнинг неча оятдан иборатлиги қайд этиб борилган. Тафсир қилинаётган оятлар жадвалдан ташқарида, яъни ҳошияларда бериб борилган. Шунингдек, айrim саҳифаларда ҳошияларда қисқа шарҳларни ҳам кўриш мумкин. Тошбосманинг умумий ҳажми 482 бетни ташкил этади.

Мазкур нусха Каҳф сурасининг тафсири билан яқунланган. “Кашшоф”нинг ушбу жилдидаги жами 18 та суранинг тафсири берилган. Каҳф сураси тафсирининг сўнгтида биринчи қисмнинг тугаганлиги қайд этилган. Сўнгти саҳифада китобнинг фихристи

мавжуд. Бироқ фондда мазкур нусханинг иккинчи жилди мавжуд эмас.

“Кашшоф” асарининг яна бир нусхаси **10381** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма бўлиб, бу тошбосма 1276/ 1859 йилда Калькуттада чоп этилган. Унда асарнинг биринчи жилди сақланади. Умумий ҳажми 827 бет. Унда Фотиҳа сурасидан Каҳф сурасигача бўлган сураларнинг тафсири келтирилган. Картон муқова, тошбосманинг дастлабки ва сўнгги сахифалари таъмирга муҳтож. Булар ҳисобга олинмаганда, нусха яхши сақланган. Мазкур тошбосма юқорида тавсифланган 16295 инвентарь рақам остидаги тошбосманинг яна бир нусхаси ҳисобланади. Фақатгина бу тошбосманинг сахифаларида сиёҳ билан киритилган шархлар мавжуд эмас.

Юқорида келтирилган маълумотларни яққолроқ кўриш учун қуида берилган жадвалга мурожаат этиш мумкин.

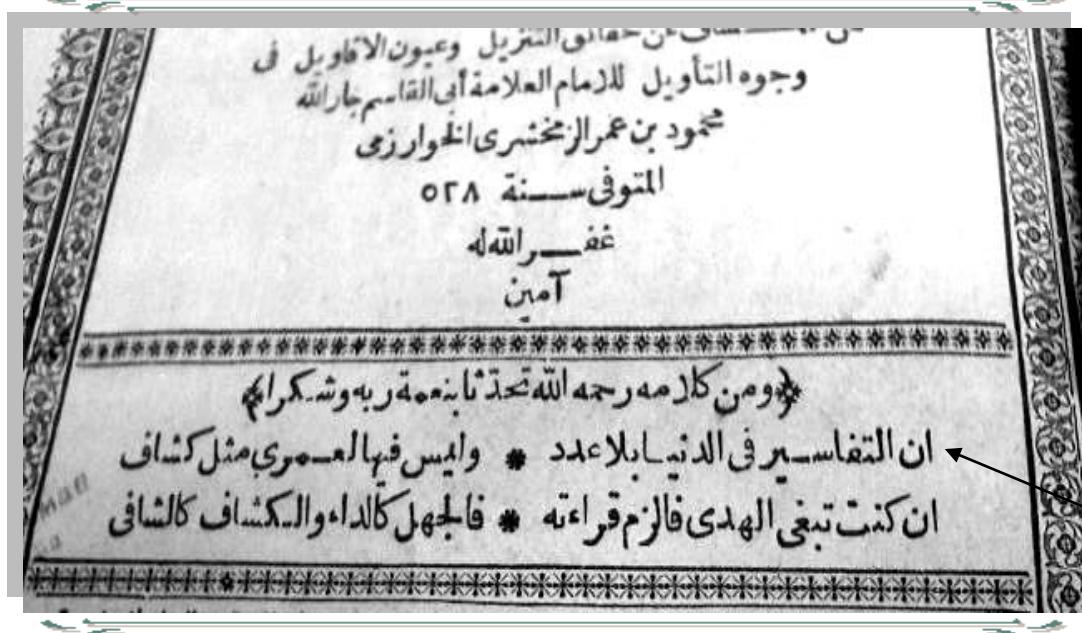
2-жадвал

“Кашшоф” асарининг

**Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд
тошбосма нусхаларининг қисқача библиографик кўрсаткичлари**

№	Инвен- тарь рақам	Нашр этилган йили	Нашр этилган жойи	Нашриёт номи	Варак- лар сони	Жилд	Тафсир қилинган суралар номи
1.	5964	1318/1900	Миср	Кубра-л-амирия	524	I	Фотиҳа – Аъроф
2.	5965	1318/1900	Миср	Кубра-л-амирия	494	II	Анфол – Соффот
3.	5966	1318/1900	Миср	Кубра-л-амирия	460	III	Сод – Нос+шарҳ
4.	7949	-	-	-	740	I	Фотиҳа – Каҳф
5.	7950	-	-	-	741ё	II	Марям – Нос+шарҳ
6.	7951	1319/1901	Миср	Кубра-л-амирия	304	II	Сод – Нос
7.	16294	1276/1859	Хиндистон	Калькутта	817	I	Фотиҳа – Каҳф
8.	16295	1276/1859	Хиндистон	Калькутта	827	II	Марям – Нос
9.	13019	-	-	-	482	I	Фотиҳа – Каҳф
10.	10381	1276/1859	Хиндистон	Калькутта	827	I	Фотиҳа – Каҳф

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “КАШШОФ” АСАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚўЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА САҚЛАНАЁТГАН
ТОШБОСМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР**

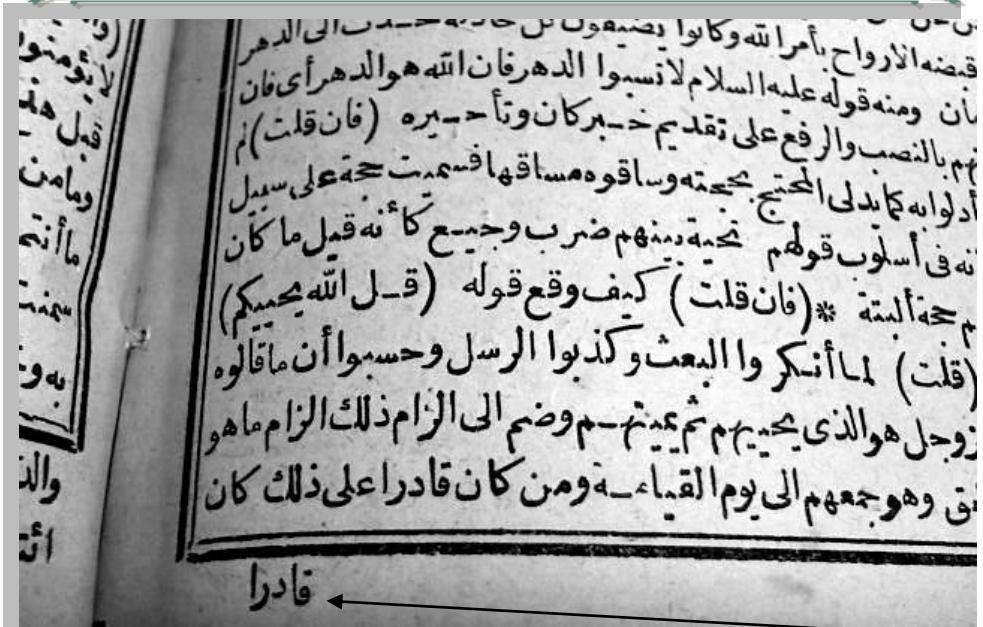

I-расм. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондидаги 5964 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашиоф” асарининг иккинчи варагида келтирилган тўртлик:

ان التفاسير في الدنيا بلا عدد
و ليس فيها لعمري مثل كشاف
ان كنت تبغي الهدى فالزم قراءته * فالجهل كالداء والكشاف كالشفاء

“Чиндан ҳам дунёда тафсирлар беҳад кўпдир,
Бироқ улар орасида “ал-Кашиоф” кабиси йўқдир.
Агар ҳидоят изласанг, “ал-Кашиоф”ни тақрор ўқи,
Нодонлик бир касал бўлса, “ал-Кашиоф” унга шифодир”⁴⁵

⁴⁵ Тўртлик шарқшунос олим Убайдулла Уватов томонидан таржима қилинган (Абу-л-Косим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар (Шарҳлар муаллифи ва таржимон У.Уватов). – Т.: Камалак, 1992. – Б.43.

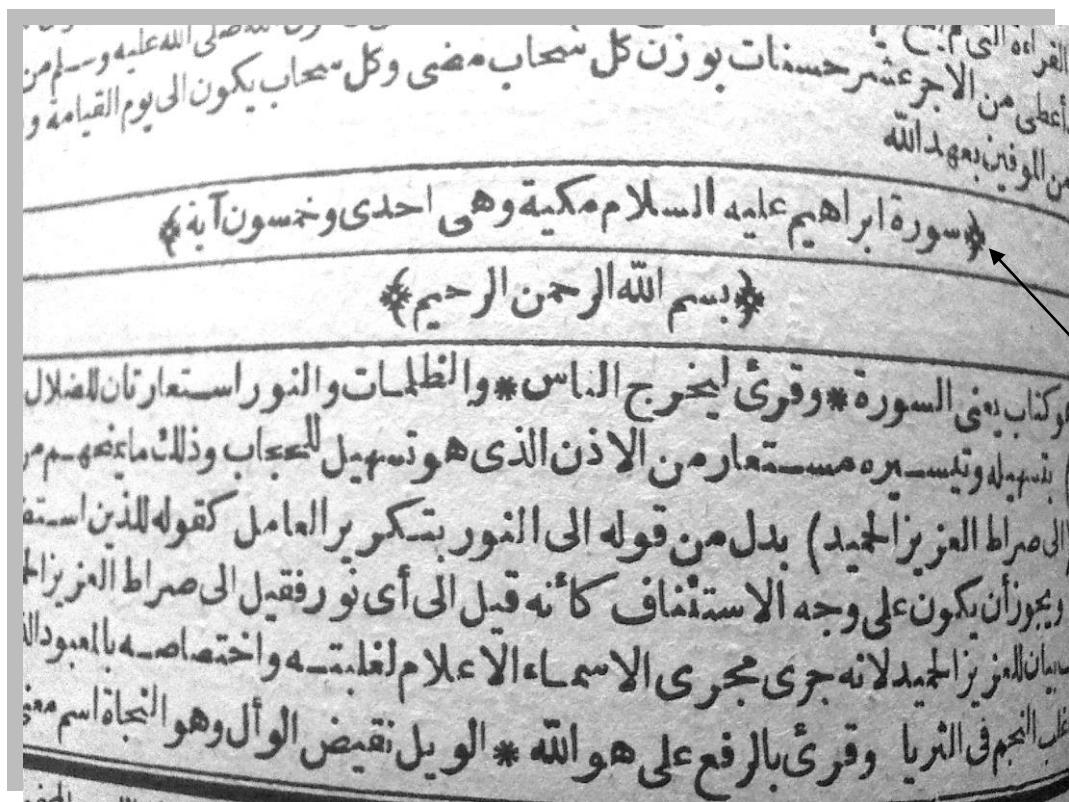
وَلَكِنْ أَ كُثُرُ النَّاسُ لَا يَعْلَمُونَ وَلَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَوْمَ تَقُومُ الْأَعْدَاءُ يَوْمَئِذِ
كَتَابُهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ هَذَا كَتَابُنَا يُنْطَقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّ كَثِيرَنَا شَدِيدُ

قَادِرًا عَلَى الْإِتِّيَانِ بِـاَبِيْهِمْ وَكَانَ أَهُوَنُ شَيْءٍ عَلَيْهِ * عَامِلُ النَّصْبِ فِي (يَوْمِ تَقُومُ
مِنْ يَوْمِ تَقُومُ (جَاهِشَة) بِارْكَةٍ مُسْتَوْفَزَةٍ عَلَى الرَّكْبِ وَقُرَئِ جَاذِيْهُ وَالْجَذَوَأشَدُ
هُوَ الَّذِي يَجْلِسُ عَلَى أَطْرَافِ أَصْدَاعِهِ وَعَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - مَا جَاهَنَّمَ
مِنَ الْجَهَنَّمَ وَهِيَ الْجَمَاعَةُ وَجَعَهَا حَاجَنِي وَفِي الْحَدِيثِ هُنْ جَهَنَّمُ * وَقُرَئِ
أَمَةُ عَلَى الْإِبْدَالِ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ (إِلَى كَتَابِهَا) إِلَى صَحَافَتِ اعْمَالِهِمْ فَاكَتَفَيَ بِاسْمِ
فَتْرِي الْمُحْرِمِينَ وَشَفَقَتِنَ مَا فَرَيَهُ (الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ) مُحْمَولٌ عَلَى الْفَوْلِ * فَإِنْ
الْبَهْمُ وَإِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَ (قَلْتَ) إِلَاضْفَافَةٍ تَكُونُ لِلِّلَّادِسَةِ وَقَدْ لَادَهُمْ وَلَادَ
أَهْمَّ إِلَّا لَادَ تَمَّا إِهْفَلَنَهُ مَا لَيْكَهُ وَالآمِرُ مُلَائِكَتُهُ أَنْ يَكْتَبُوا فِيهِ أَهْمَّ

2-3-расмлар. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Кўлёзмалар фондида 5964, 5965, 5966 инвентарь рақамлар остида сақлангаётган “Кашиоф” асарининг тошибосмаларида берилган пойгирилар. Асарнинг учта жилдининг ҳар бир саҳифаси шу тарзда пойгириланган.

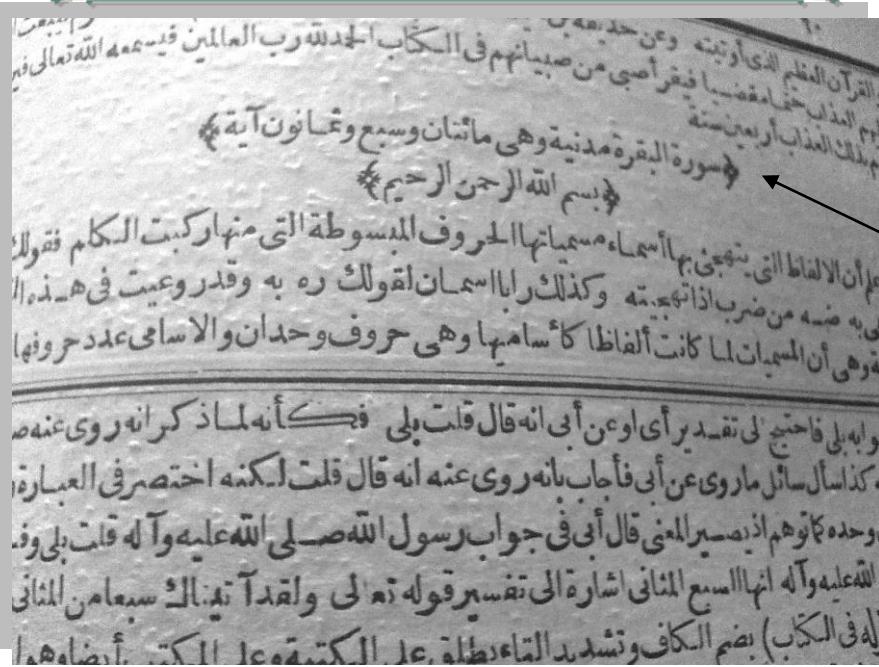
4-5-6-расмлар. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондидаги сақланаётган “Кашиоф” асарининг 5964, 5965, 5966 инвентарь рақамлар остидаги тошибосмалари.

Асарда ҳар бир суранинг тафсирини беришдан олдин унинг номи, Макка ёки Мадинага мансублиги ҳамда неча оятдан иборатлиги сарлавҳа кўринишида настаълиқ хатида ёзиб қўйилган.

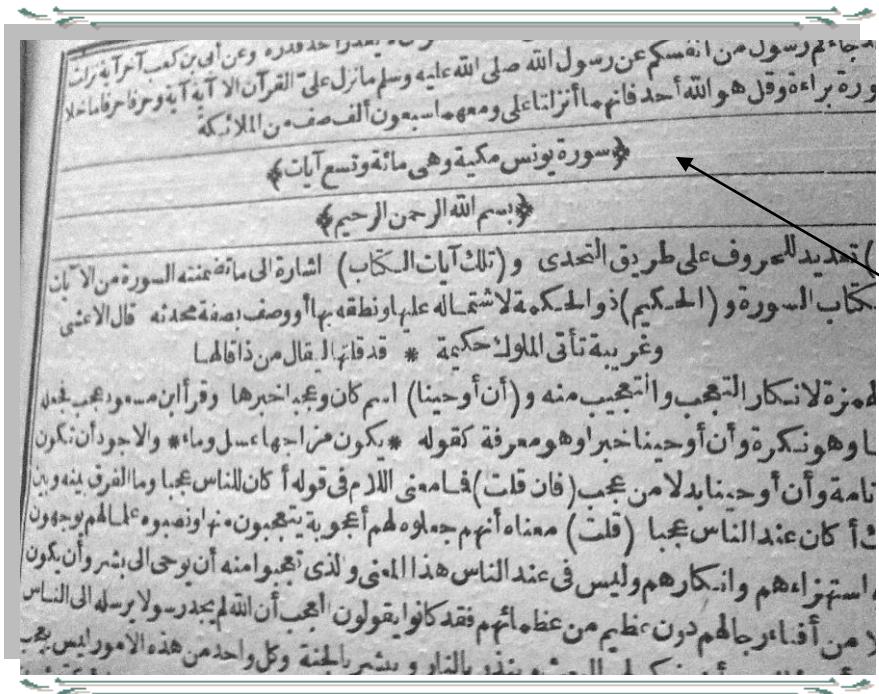
Суре абрәхим үлийе слам макия и ҳи адди и ҳисон Ҳайя

4-расм. “Иброҳим алаихиссалом сураси. Маккада нозил бўлган. У 51 та оятдан иборат” (5964 инвентарь рақам).

سورة البقرة مدنية و هي مائتان و سبع و ثمانون آية

5-расм. “Бақара сураси. Мадинада нозил бўлган. У 287 та оятдан иборат” (5965 инвентарь рақам).

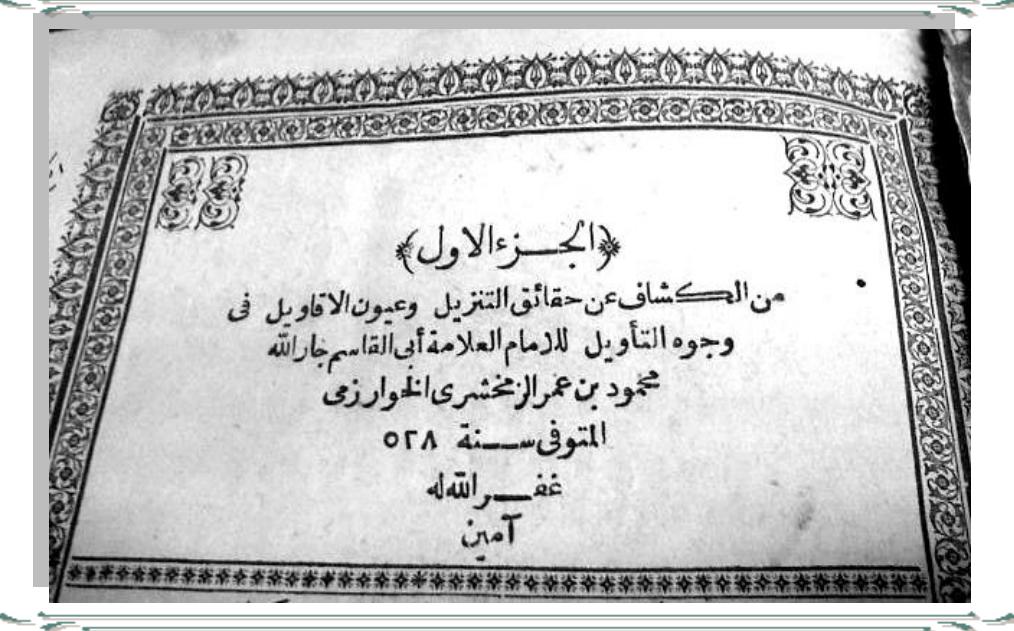
سورة يوں مکیہ و هي مائة و تسع آیات

6-расм. “Юнус сураси. Маккада нозил бўлган. У 109 та оятдан иборат” (5965 инвентарь рақам).

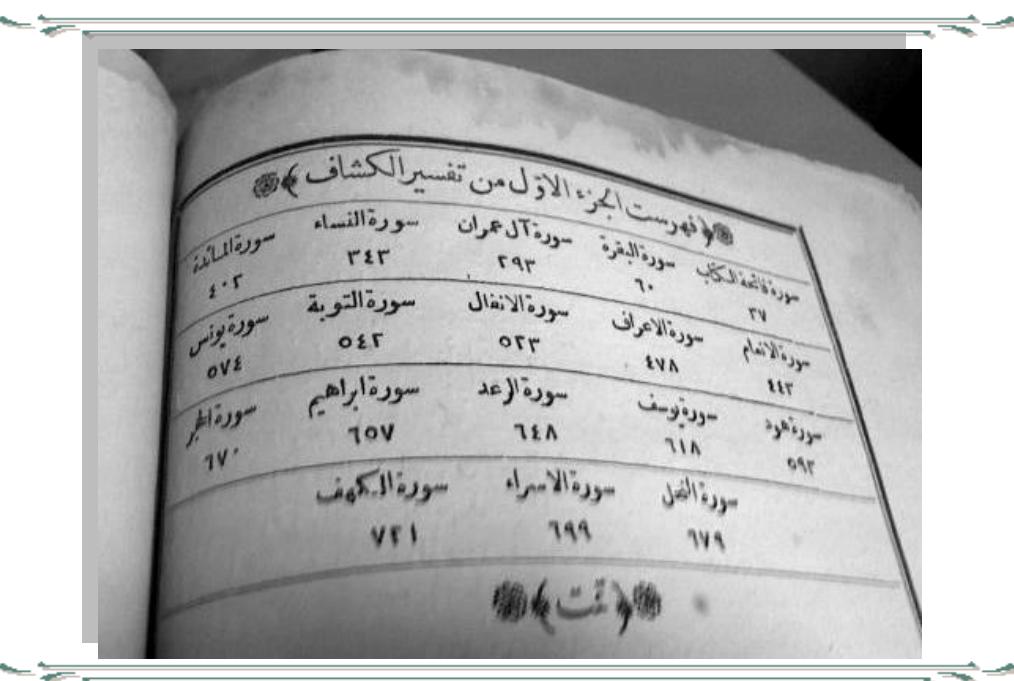
تَزْيِيلُ الْأَيَّاتِ عَلَى الشَّوَاهِدِ مِنَ الْأَيَّاتِ
شُرُحُ شَوَاهِدِ الْكَشَافِ لِلْعَلَامَةِ
الْمَرْحُومِ مُحَبِّ الدِّينِ افْنَدِي
عَلَيْهِ الرَّحْمَةُ وَالرَّضْوَانُ
مِنَ الْرَّبِّ الْكَرِيمِ
الْمَنَانُ

7-расм. Замахшарийнинг “Кашиоф” асарига ёзилган шарҳ.

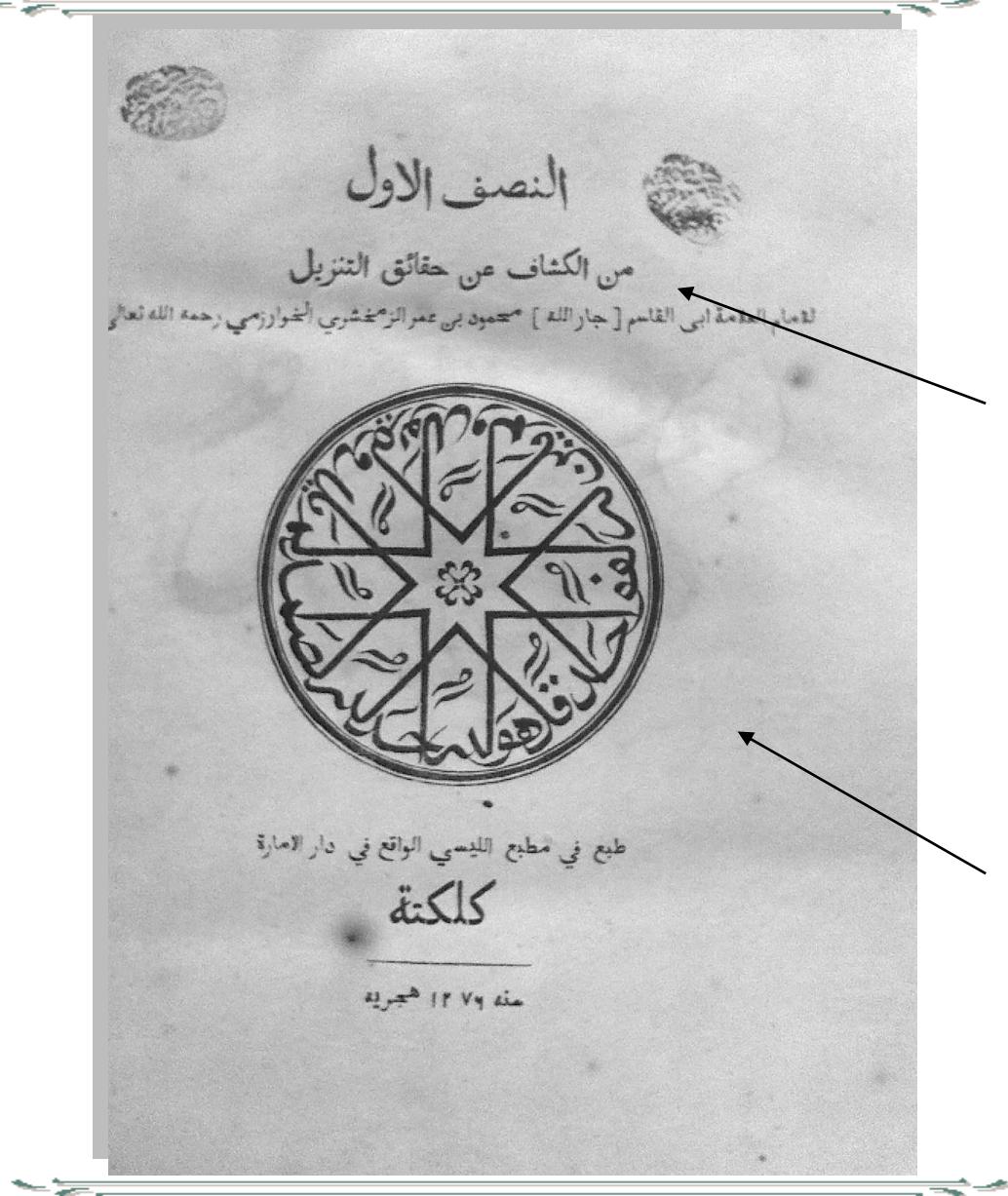
Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўллўзмалар фондидаги 5966 инвентарь рақам остида “Кашиоф” асарининг учинчи жилди берилган. Унда жами 77 та суранинг тафсири келтирилган. Мазкур жилда “Кашиоф” асарининг сўнгги 304-саҳифасида мундарижса келтирилган. Мундарижсадан кейинги саҳифада (305-саҳифа) **Муҳиддин Афандининг “Кашиоф” асарига ёзган шарҳининг титул вараги** берилган бўлиб, мазкур шарҳ 156 саҳифани ташкил этади.

8-расм. 7949 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашиоф” асарининг дастлабки саҳифаси. Унда қуидаги ёзувлар бор: “И мом аллома Абу-л-Қосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (вафоти ҳижрий 528 йил) қаламига мансуб “Кашиоф” асарининг биринчи қисми”

9-расм. 7949 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашиоф” асарининг тошибосма нусхасида фиҳристнинг берилиши.

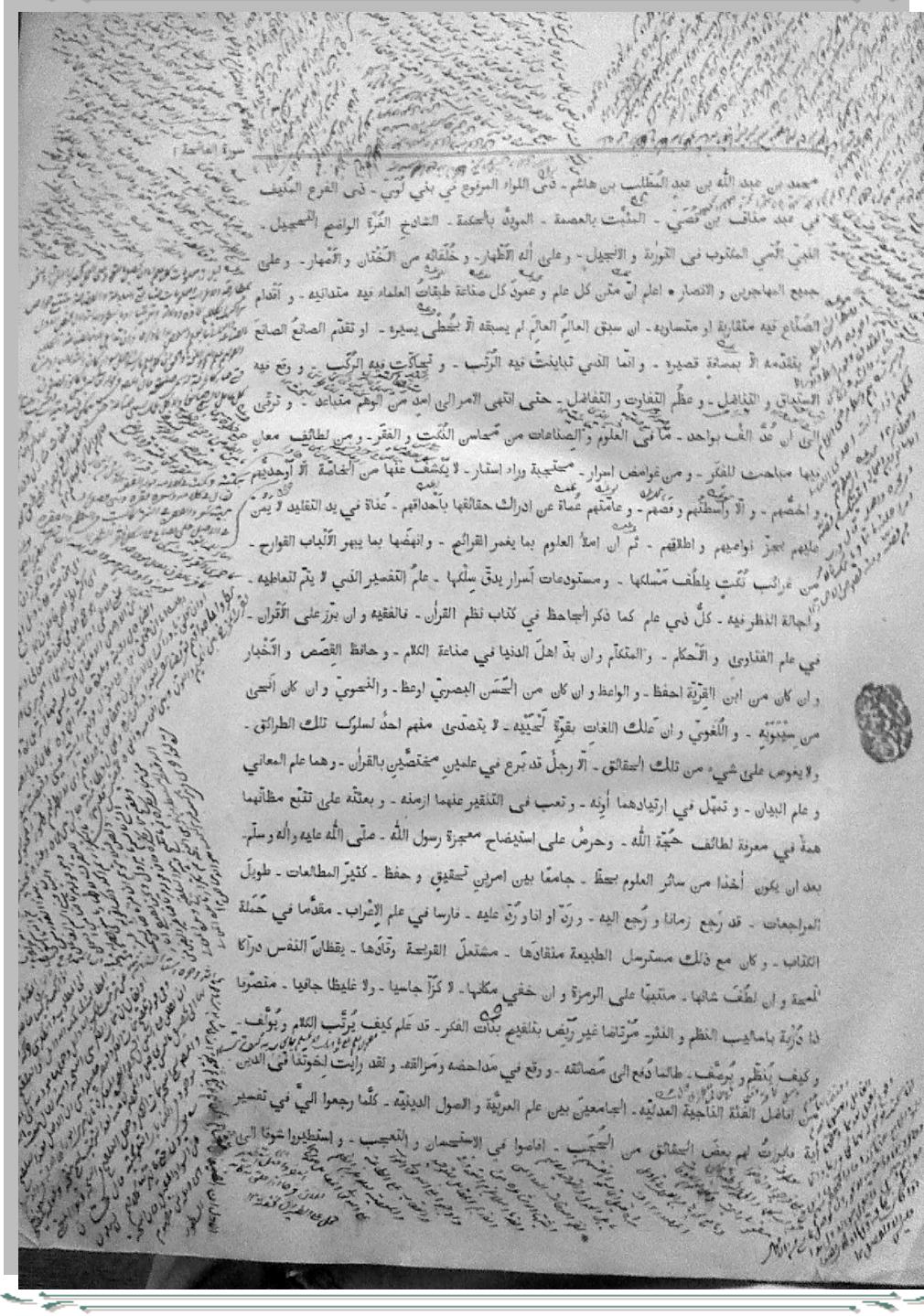
10-расм. 16294 инвентарь рақам остида сақланаётган тошибосма.

Унда “Кашиоф” асарининг биринчи жилди берилган. Мазкур тошибосма 1276/1859 йилда Калькуттада чоп этилган. Мазкур тошибосма 817 саҳифадан иборат. Қўлёзманинг титул варагининг юқори қисмида қўйидаги жумла келтирилган:

النصف الاول من الكشاف عن حقائق التنزيل للامام العلامة ابى القاسم جار الله محمد بن عمر الزمخشري الخوارزمي رحمة الله تعالى

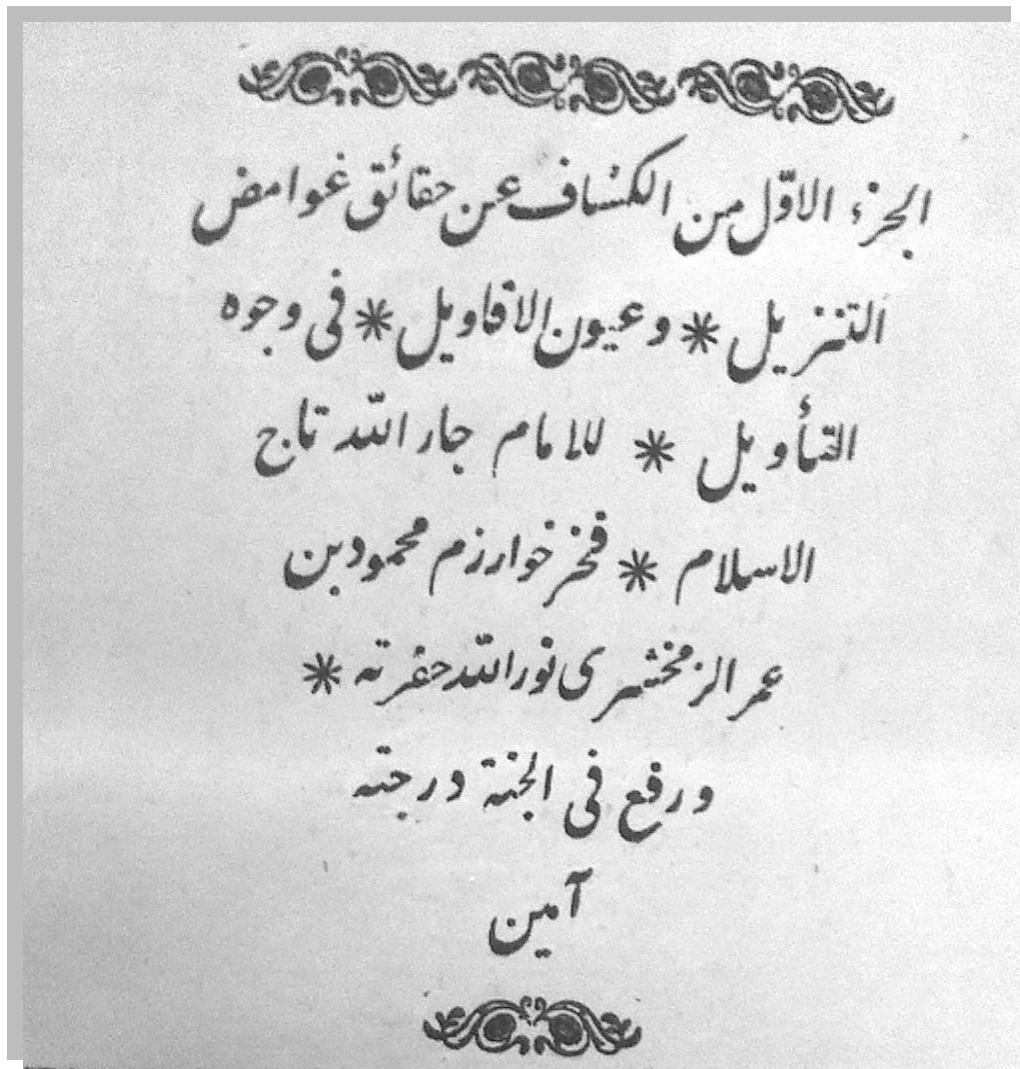
“Имом аллома Абу-л-Қосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (Аллоҳ таоло уни ўз раҳматига олсин) қаламига мансуб “Кашиоф” асарининг қисми”

Титул варагининг марказида Ихлос сурасининг оялари келтирилган нақшинкор доира берилган.

11-расм. Тошибосма матнида қаторлар орасига кириллдан шархлар.

“Кашиоф” асарининг 16294 инвентарь рақам остида
сақланадиган тошибосма нусхасида асар матнининг аксарият
қисми ҳаракатлантирилган. Тошибосманың мазкур қисмидаги саҳифа
ҳошияларида кейинчалик сиёҳ билан настаълиқ хатида кириллдан
катта ҳажмдаги шархларни кўриши мумкин. Айрим шархлар
матнининг ичига қаторлар орасига ҳам кириллдан

12-расм. “Кашиоф” асарининг фондда **13019** инвентарь рақам остида сақланаётган тошибосма нусхасининг титул вараги. Ушбу титул варакда тафсир муаллифи кўрсатилганда, унга қуийидаги бир қатор юксак номлар билан таъриф берилган ҳолда Замахшарий даҳоси яна бир бор эътироф этилган:

<i>И мом</i>	الْإِمَامُ
<i>Жору-л-лоҳ</i> (<i>Аллоҳнинг қўшиниси</i>)	جَارِ اللَّهِ
<i>Тожу-л-ислом</i> (<i>Ислом динининг тожи</i>)	تَاجِ الْإِسْلَامِ
<i>Фахру Хоразм</i> (<i>Хоразм фахри</i>)	فَخْرُ خَوارِزْمِ

أعجَبُ الْعَجَبِ فِي شَرْحِ لَامِيَّةِ الْعَرَبِ

“Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб”
 (“Ломияту-л-араб” шарҳида ажойибнинг ажойиби”)
 асари ва унинг тошбосма нусхалари

Замахшарий “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” (“Ломияту-л-араб” шарҳида ажойибнинг ажойиби”) номли асарида араб шоири Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидасини грамматик жиҳатдан мукаммал шарҳлаган. Ўз асари ёрдамида Замахшарий қасидадаги ҳар бир байтнинг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний маъно ва мазмунини очиб берган.

Институт қўллэзмалар фондида Маҳмуд Замахшарийнинг “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” асарининг **8210** ва **6521** инвентарь рақамлар остида 2 та тошбосма ва **16808** инвентарь рақам остида 1 та нашр нусхаси мавжуд.

Улардан **8210** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма ҳижрий 1300 милодий 1883 йилда Константинополнинг “Жавоиб” босмахонасида тайёрланган. Мазкур тошбосма 20x29 см ўлчамга эга. Тошбосма таъмирталаб бўлиб, аксарият саҳифалар йиртилган.

Замахшарий шарҳи 5 та асарни ўз ичига қамраб олган мажмууда берилган бўлиб, у Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидасидан кейин иккинчи асар сифатида келган. Замахшарий шарҳининг хажми 60 саҳифадан иборат. Тошбосманинг титул варағида мазкур мажмуанинг мундарижаси берилган бўлиб, унда тошбосмада мавжуд асарлар номлари ва уларнинг муаллифлари қайд этилган. Саҳифанинг қуи қисмида тошбосма қаерда ва қачон тайёрланганлиги кўрсатилган.

Тошбосманинг дастлабки тўрт саҳифасида Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидаси берилган. Ундан кейин айнан мазкур қасидага ёзилган 60 бетдан иборат Замахшарийнинг “Аъжабу-л-ажاب фи шарҳи ломияти-л-араб” номли шарҳи келтирилган. Замахшарий ўз шарҳини Аллоҳга ҳамд ва пайғамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) номига наът билан бошлаган. Шарҳлашда дастлаб Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидасининг бир байти берилган,

ундан кейин байт шарҳи келтирилган. Ҳар бир саҳифада жадвал ичида қасиданинг байтлари каттароқ ҳарфлар билан, маҳсус юлдузсимон белгилар ёрдамида ажратиб берилган. Араб тилида битилган ушбу қасида байтлари тўлиқ ҳаракатлантирилган. Шарҳ матни майдароқ ҳарфлар билан берилган. Шарҳ матни мураккаб араб тилида ёзилган бўлишига қарамай, ҳаракатлантирилмаган. Байтлар шарҳи ярим бетдан икки бетгача берилган. Тошбосманинг саҳифалари пойгирланган.

Асарнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сакланаётган тошбосма нусхаларидан яна бири **6521** инвентарь рақам остида сақланмоқда. Тошбосма ҳижрий 1328 милодий 1910 йилда Мисрда тайёрланган.

Тошбосманинг титул варағида келтирилган маълумотларга кўра, мазкур тошбосмада иккита асар берилган, улардан биринчиси Замахшарийнинг “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” асаридир.

58 саҳифадан иборат шарҳнинг кириш қисми анъанавий усулда ёзилган бўлиб, у Аллоҳга ҳамд ва пайғамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) номига наът билан бошланган. Шарҳлашда дастлаб Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидасининг бир байти каттароқ ҳарфлар билан тўлиқ ҳаракатлантирилган ҳолда берилган, ундан кейин байт шарҳи келтирилган. Шарҳ матни мураккаб араб тилида ёзилган бўлишига қарамай, ҳаракатлантирилмаган. Байтлар шарҳи бир бетдан икки-уч бетгача берилган.

Замахшарий қаламига мансуб “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” шарҳининг нашр нусхаси институт фондида **16808** инвентарь рақам остида сақланмоқда. Мазкур нашр 1966 йилда Суриянинг Дамашқ шаҳрида тайёрланган. Нашрда 4 та асар жамланган. Нашрнинг дастлабки 25 саҳифасида қасида муаллифи Шанфаранинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳамда унинг “Ломияту-л-араб” қасидаси, шунингдек, шарҳ муаллифи Замахшарий дахоси ва унинг илмий мероси ҳақида тўлиқ маълумот берилган. Шундан кейин Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидаси берилган. Қасида 68 байтдан иборат бўлиб, қоидага кўра қасиданинг ҳар бир мисраси

лом харфи билан якунланган. Қасидадан кейин 25 саҳифадан иборат Замахшарийнинг шарҳи берилган. Бунда саҳифа маҳсус чизик ёрдамида иккига бўлиниб, саҳифанинг юқори қисмида йирик ҳарфлар билан, тўлиқ ҳаракатлантирилган ҳолда Шанфаранинг қасидасининг мазкур саҳифада шарҳланаётган байтлари берилган, қуий қисмида эса майдароқ ҳарфлар билан Замахшарийнинг шарҳи келтирилган. Айрим саҳифаларда бир байт шарҳланган бўлса, баъзи саҳифаларда икки ёки учтагача байт шарҳи берилган.

نوابع الكلم

“Навобигу-л-калим” (“Нозик иборалар”) асари ва унинг тошбосма нусхалари

Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг ажралмас қисми бўлган ахлоқшуносликка оид асарлар бекиёс аҳамият касб этади. Алломанинг бу соҳадаги асарлари сирасига унинг “**Нозик иборалар**” (“Навобигу-л-калим”) асари киради. Ҳажм жиҳатидан кичик бўлган бу рисола нафақат ўз даврида, балки бугунги кунда ҳам ахлоқшуносликнинг ажойиб мактаби сифатида эътироф этилади. Чунки унда тарбия, маънавият ва баркамолликка оид ўгит ва панд-насиҳатлар тўпланган. Алломанинг мазкур асардаги ахлоқий қарашлари серқирра. Уларда Замахшарий инсоннинг гўзал фазилатларини улуғ неъмат деб билиб, кишиларга хулқ-одоб қоидаларини сингдириш ҳақида сўз юритади.

“Нозик иборалар” асаридаги ахлоқий таълимот қўпроқ таққослаш воситасида баён этилади. Мутафаккир яхши фазилатлардан айнан намунали ахлоқ-одоб кишига кўрк бағишлишини, ҳуснига ҳусн, тароватига тароват қўшишини таъкидлаган ҳолда “Хайр, эзгуликдан бошқа инсонга кўркамлик берадиган ҳеч нарса йўқдир”⁴⁶, дейди.

Ижобий хулққа эга, илмли инсонлар ҳар бир халқнинг, миллатнинг кўркидир. Замахшарийнинг ҳикматли сўzlари, панду насиҳатларини таҳлил этар эканмиз, уларда тўғрилик, ҳалоллик,

⁴⁶ Араб тилидан шарқшунос олим Убайдулла Уватов таржимаси.

ростгўйлик, поклик, эзгулик, меҳр-оқибатлилик каби ижобий фазилатларнинг улуғланганини кўрамиз. У одамларни яхши амалларга ундан шундай ёзади: “Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пайсалга солиб, кейин қиласман, деган ўйлардан воз кеч, шайтон йўлдан урадиган шошмашошарлик билан эмас, тафаккур ва идрок билан иш тут”. Бу сўзлардан кўриниб турибдики, киши бирорларга қанчалик кўп яхшилик қилса, қўлидан келганича уларнинг оғирини енгиллаштиrsa, унинг кучига куч қўшилаверади. Одамларнинг эса унга нисбатан ишончи ортиб бораверади. Замахшарий айтадики: “Кимнингки ҳимматию муруввати қанчалик кўп бўлса, шунга яраша одамлар унинг қайғусига шерик бўларлар (ҳамдардлик билдираплар)”. Албатта, инсон кимгадир ёрдам бера олса, ўзида йўқ қувонади. Унга раҳматлару яхши сўзлар ёғилгани сари унинг кўнгли тоғдек кўтарилади, дили қувончу шодликка тўлади. Худди шу кайфият уни яна яхшиликка илҳомлантиради. Шу ўринда алломанинг яна бир насиҳатини келтириш жоиз: “Аввал қилиб келган хайрлигу эзгуликларингизга кейин ҳам (яъни, доимо) эзгулик қўшаверинг, чунончи қушнинг қанотидаги кичик патлари катта патларига мададкордир”. Ростгўй инсонларни улуғлаб, аллома айтадики: “Тўғри ва ҳақ йўлдан юрган кишининг юриши арслон юришидан кўра маҳобатлироқдир”.

Замахшарийнинг ахлоқий қарашларида юксак инсоний фазилатлар дўстлик, унинг қадрига етиш хусусидаги фикрлар алоҳида эътиборга молик. Бу ҳақда алломанинг шундай сўзлари бор: “Ўз биродарингни янчилган мушқдан кўра ҳам хушбўй сўзлар билан мақтаб ёд эт, гарчанд у сендан узок шаҳарда бўлса ҳам”. Замахшарийнинг фикрича, “Мард ва олийжаноб кишининг энг гўзал фазилатларидан бири ўз биродарининг айбларини бекитиб, унинг барча ишларини ўзининг ишлари ўрнида кўриб иш тутишидир”. Бу насиҳатдан кўриниб турибдики, дўстга садоқат, дўстга вафодорлик кишининг гўзал зийнати ҳисобланади.

“Нозик иборалар” асарида илм ва илмли бўлиш ҳақида ҳам бир қатор ибратли фикрлар келтирилган. “Еру заминнинг кўркамлиги олимлар билан”, деб уқтиради улуғ мутафаккир. Айнан илм кишини разолат уммонидан олиб чиқиши мумкин. “Гарчи Хитойда бўлса

ҳам илмга интилинглар”. Ушбу ҳадиси шарифнинг бевосита давоми сифатида Замахшарий шундай дейди: “Илмли бўл ёки илмга таяниб иш тутадиган бўл, лоақал илмни тинглаб эшитадиган бўл, бироқ тўртинчиси бўлма, чунки касодга учраб, ҳалок бўласан (жувонмарг бўласан)”.

Яхшининг яхшилигини билиш учун ёмонни кўриш лозим. Шу маънода Замахшарийнинг инсон хулқида учрайдиган ёмон иллатлар хақидаги фикрлари ҳам баркамол инсон тарбиясида асқотиши шубҳасиз. Ёмон иллатлар орасида такаббурлик, манманлик, миннат, адоват, хасислик, ғаразгўйлик кабиларни олим қаттиқ танқид қиласди. Замахшарий шундай дейди: “Такаббурлик ҳеч бир кимсанинг қадр-қиммати ва улуғорлигини зиёда қилмайди, у бор-йўғи довул ичидаги шамолдан бошқа нарса эмас”. Шунингдек, Замахшарий миннатни тоғ тепасидаги қояларни кўчиришдан-да оғирлигини таъкидлаган ҳолда “Можаро билан қўрсатилган муруватда (яхшилик) хайрлик йўқдир, гарчанд у (хайрлик) чеълаклаб қуйган ёмғир мисоли кўп бўлса ҳам”, дейди. “Виждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тарбиялаши амримаҳол”, деб буюк ватандошимиз инсон авваламбор маънавий масъулиятини хис қилиши лозимлигига ишора қиласди. Инсоннинг баркамолликка, баҳтга етишиш йўли хоразмлик аллома Маҳмуд Замахшарий таъкидлаганидек, илму маърифат ва бошқа ижобий хислатларни тарбиялаб боришдадир.

ЎзФАШИ Кўлёзмалар фондида ҳозирда “Навобиғу-л-калим” асарининг **3938, 7104** ва **8319** инвентарь рақамлар остида 3 та тошбосма нусхаси сақланади.

Улардан **3938** инвентарь рақам остидаги тошбосма 1904 йилда Қозонда ака-ука Каримиylар босмахонасида тайёрланган. Тошбосма 23x16 см ўлчамга эга, ҳажми 54 бет. Картон муқовали мазкур тошбосма бир неча бор таъмирланган, у яхши сақланган, уни тўлиқ нусха дейиш мумкин.

Тошбосманинг титул варагида асар Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарийга, асарининг татарча таржимаси Шаҳобиддин ибн Абдулазизга мансублиги қайд этилган. Асар матни ва унинг таржимаси ўзига хос шаклда берилган. Тошбосманинг ҳар бир

саҳифасида берилган жадваллар икки устунга бўлинган. Ўнг томондаги устунда Замахшарийнинг ҳикматли сўзлари, чап томондаги устунда эса унинг татарча таржимаси бирма-бир бериб борилган. Бу эса ўқувчига катта қулайлик туғдиради. Асар матни ва унинг таржимаси бир-биридан устунлар воситасида ажратилганлиги қарамай, Замахшарийнинг ҳикматли сўзлари каттароқ ҳарфлар билан, бироз қорайтириб берилган. Матн араб тилида бўлганлиги сабабли ўқувчига осон бўлиши учун тўлиқ ҳаракатлантирилган. Чап устундаги татарча таржимаси эса майдароқ ҳарфлар билан берилган.

Асадаги ҳикматли сўзлар унинг бош ҳарфига қараб таснифлаб чиқилган. Масалан, “بَابُ الْهِمَةُ”, яъни “Ҳамза боби”да алиф ҳарфи билан бошланувчи ҳикматли сўзлар берилган. Асар давомида ҳикматли сўзларнинг берилиши алифбо тартибида давом этган. Жумладан, “بَابُ الْحَاءِ” “Та боби”, “بَابُ الْجَيْمِ” “Жим боби”, “Ҳа боби” ва ҳоказо. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси пойгирланган.

Асарнинг сўнгги саҳифасининг қуий қисмида асар таржимаси ҳижрий 1321 йил муборак Рамазон ойининг 22 санасида Шаҳобиддин Абдулазиз томонидан якунланганлиги қайд этилган.

Фонддаги асарнинг қолган иккита **7104** ва **8319** инвентарь рақамлар остидаги тошбосмалари бир хил бўлиб, улар ҳижрий 1314 йилда Қозонда Б.Л.Домбровский босмахонасида тайёрланган. Тошбосма 21x13 см ўлчамга эга, ҳажми 190 бет. Картон муқовали мазкур тошбосма яхши сақланган, уни тўлиқ нусха дейиш мумкин. Тошбосманинг титул варафида мазкур тошбосма Олимжон Барудий томонидан чоп этилганлиги қайд этилган.

Тошбосманинг дастлабки 18 саҳифасида Замахшарийнинг “Навобиғу-л-калим” асари берилган. Арабча матн жадвал ичида берилган, бироқ юқоридаги нусха каби тўлиқ ҳаракатлантирилмаган. Ҳикматли сўзлар кетма-кетликда жадвал ичида матн кўринишида берилган. Фақатгина ҳар бир ҳикматли сўз бир-биридан юлдузчасифат махсус белгилар орқали ажратиб чиқилган.

Тошбосманинг 19-саҳифасида янги титул варафи берилган. Унда тошбосманинг мазкур саҳифасидан бошлаб, Шайх Абу-л-Ҳасан ибн Абду-л-Ваҳҳобнинг Замахшарийнинг “Навобиғу-л-калим” асарига ёзган “Китабу-с-савабиғ фи шархи-н-навабиғ” номли шархи

бошланганлиги ёзилган. Шарҳ Аллоҳга ҳамд ва пайғамбар Мұхаммад(с.а.в.)га наът билан бошланган. Шундан кейин муаллиф Замахшарий шахси ҳамда унинг “Навобиғу-л-калим” асарининг аҳамияти борасида сўз юритган. Шундан кейин алломанинг ҳикматли сўзларини бирма-бир келтириб, шарҳлаб борган. Шарҳнинг ҳажми 172 бетдан иборат. Асар ҳамда шарҳ сахифаларини қўшганда, тошбосманинг умумий ҳажми 190 бетни ташкил этади.

اطواق الذهب في الموعظ و الخطب

“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб”
(“Мавъиза ва хутбалардаги олтин шодалар”)
асари ва унинг тошбосма нусхалари

Маҳмуд Замахшарий бизга турли соҳаларга оид нодир ва бой мерос қолдирган. Мазкур мерос орасида тарбиявий мазмунга эга бўлган асарлар мухим аҳамият касб этади. Алломанинг IX аср бошида яратилган **“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб”** (“Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар”) фалсафий-дидактик асари шулар жумласидандир. Замахшарий бу асарини Маккада яратган бўлиб, у дастлаб “ан-Насоиху-с-сигар” (“Кичик насиҳатлар”) деб номланган. Асар саж усулида ёзилган юзта кичик мақоладан иборат. Унга шарҳ ёзган Мирзо Юсуфхон Аштиёнийнинг айтишича, “Замахшарий бу асарини Маккада Байтуллоҳни тавоғ қилган вактида ёзган. Чунончи Байтуллоҳни тавоғ қилиб, ҳар бир айланганидан кейин бир мақола ёзган. Мақолани ёзиб якунлагач, Байтуллоҳни яна айланган ва шу тариқа юз марта айланганидан сўнг “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарини ташкил этувчи юзта мақола ёзилган”.

Асар билан яқиндан танишар эканмиз, Замахшарийга мазкур асарни яратишда нафақат унинг тилшунослик, адабиётшунослик, фалсафа, тарих каби соҳалар бўйича тўплаган билимлари, балки ўзидан аввал яшаб ижод этган олиму файласуфларнинг қарашлари, фикр-мулоҳазалари билан яқиндан танишиб, улардан керакли хуносалар чиқара билганлиги, қолаверса, бой ҳаётий тажрибаси ҳам яқиндан ёрдам берганининг шоҳиди бўламиз.

“Атвоку-з-захаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарининг ҳар бир мақоласида ўша даврнинг сиёсий-ижтимоий ҳолати ўз аксини топган. Олим уларда ўз даврининг золим подшолари, порахўр қози ва адолатсиз амалдорларини қаттиқ танқид остига олган.

Замахшарийнинг фикрича, ёшлар билим олишга, ҳунар эгаллашга ҳаракат қилиши керак. Агар улар билимли, ҳунарли бўлса, ҳеч қачон очлик, қашшоқлик, фақирлик билан юзма-юз келмайдилар.

Инсоннинг ҳақиқатгўйлик, одамийлик, меҳнатсеварлик, сахийлик, меҳр-оқибат, ақлга таяниб иш тутиш каби фазилатлари уни жамиятда муносиб ўрин эгаллашига ёрдам берувчи бирламчи омиллар саналади. Алломанинг фикрича, “Кишининг дину диёнати ва илму маърифати қадрини оширса, унинг факирлиги ва етимлиги буни тушира олмайди. Лекин кимда-ким ёмон иллатлари ва нодонлиги туфайли қадрини туширган бўлса, ҳеч вақт бойлик билан уни тиклай олмайди”.

“Атвоку-з-захаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарида келтирилган мақолаларнинг айримларида инсонда мавжуд яхши фазилатлар ва ёмон иллатларнинг аниқ таърифини учратиш мумкин. Масалан, ўн биринчи мақолада Замахшарий заковатли одам қандай хислатларга эга бўлиши кераклигини бирма-бир санаб ўтади: “Ҳушёр ва заковатли одам улдирки, унинг фикр доираси кенг, узоқни яқиндек кўра оладиган, ғафлат уйқусидан йироқ, ҳамиша фикри зикр билан уйғоқ, махфий ишоратдан ҳам ўзига хулоса чиқара оладиган, сўқир кўздан ҳам ёш оқиза оладиган бўлур”.

Йигирманчи мақолада эса аллома мардлик ва саҳоват ҳамда бунинг акси бўлган номардлик ва зиқналиқ ҳақида қисқа ва лўнда қилиб шундай дейди: “Мардлик шундай бир улуғ хислатки, у Аллоҳнинг розилигини топишга василадир. Саҳоват шундай бир буюк сифатки, уни доимо мақтов бирла ёд этурлар. Номардлик шундай бир иллатки, унингдек ҳуヌк бир нарсани кўрмадим”.

Бундан ташқари, асарининг тўққизинчи мақоласида Замахшарийнинг баҳтли ва баҳтсиз кишиларга берган таърифлари ҳам мавжуд. Уларга кўра, “Энг баҳтсиз одам бу мол-дунёсини сақлаб, эҳтиёт қилувчи, (мол-дунёси учун) обрў-эътиборининг тўкилишига рози бўлувчи, қадр-қиммати поймол этилса-да, бойлиги

бут бўлишини истовчи кишидир. Энг баҳтли одам хушсухбат ва файзли бўлиб, обрўсини сақлаш учун бойлигини поймол қила оладиган, ўз омборчисига доимо бойлигидан эҳсон қилишни буюрадиган, хазиначисига доимо муҳтоҷларга ёрдам кўрсатишни амр қиладиган, ўз нафси ҳавоси жўш урганда, “Жим бўл！”, деб босиб қўядиган, нафсонияти енгиллик қилганда, уни енгиб, тинчитиб, мақтов ва таҳсинга сазовор бўладиган кишидир”.

Лекин шу ерда баҳтли одамга келтирилган таърифга яна бир омилни қўшиш жоиз. Бу ҳам бўлса, ҳақиқий баҳтли одам – самимий дўсти бор инсон. У ҳар қандай вазиятда дўстига ишона ва таяна олади. Бунда асосийси, ҳақиқий дўстни танлай билиш, бундай нозик масалада адашмасликдир. “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарида келтирилган ўнинчи мақолада алломанинг бу борадаги қарашлари билан танишиш мумкин: “Бирор киши сенга нисбатан биродарона муносабатда событқадам экан, сен ҳам унга нисбатан биродарлик риштасини маҳкам тутган ҳолда боравер. Айниқса, у ҳақиқатга ёндашадиган ва адолат учун ёру дўстлари билан қурашадиган бўлса, ундан ажрама. Лекин борди-ю, унинг сўзларидан фақат ноҳақликка ёндашиш аломатлари сезилиб турса, у ҳолда ундей дўстлардан узоқлаш. Зоро, ёмон улфат заҳри қотилдан ҳам ёмонроқдир”. Аммо Замахшарийнинг фикрича, “дўстлик ва биродарликка фақат саховат ахлигина лойиқдир. Улар туфайли дардли диллар шифо топур”.

Асарнинг қийматини белгиловчи яна бир жиҳатни унинг дунё бўйлаб кенг тарқалганлигига кўриш мумкин. “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарининг қўлёзмалари Лондондаги Британия музейининг араб қўлёзмалари фондида (№1003), Париж Миллий кутубхонасида (№3973), Ватиканнинг араб қўлёзмалари кутубхонасида (№1380), Санкт-Петербургдаги Осиё музейида (№922), Қоҳирадаги “Дор-ул-кутуб” кутубхонасида (№203) сақланмоқда. Шунингдек, асарнинг қўлёзма нусхалари Туркияning Сулаймония кутубхонаси таркибидаги Асир Афанди (№416, 417), Аё София (№2911, 3780), Ҳофиз Афанди (№275-I), Рашид Афанди (№715-3) номли фондларда ҳам мавжуд⁴⁷.

⁴⁷ Islam ansiklopedisi. 13-gilt. – Istanbul: Milli egitim basimevi, 1986. – 512-s.

Асар бир қанча тилларга таржима қилинган. Жумладан, Фон Жозеп Хаммер томонидан амалга оширилган немисча таржимаси арабча матни билан 1835 йили Венада, шу йил Лейпцигда қайта босилган. 1863 йили Штутгартда Густав Файл асарни иккинчи марта немисчага ўғирган. Мазкур асар устида француз шарқшуноси Барбье Лейнард ҳам тадқиқот олиб борган. У француз тилига қилган таржимасини 1876 йил Парижда чоп эттирган. Асарнинг туркча таржимаси 1870 йил Константинополда нашр этилган⁴⁸.

“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асари араб давлатларида ҳам нашр қилинган. Асар дастлаб шайх Юсуф ибн Абдулқодир ёзган шарҳ билан 1875 йил Байрутда чоп этилган. Мазкур нашр 1895, 1903 йиллар қайта босилган. Ушбу асар, шунингдек, 1909 йил Мисрнинг “Саодат” матбаасида, 1925 йил Қоҳиранинг “Махмудия” нашриётида, 1992 йил эса Дамашқда чоп этилган. Асарга турли олимлар томонидан шарҳлар ёзилган. Улар Кембридж, Лейпциг, Берлин, Ватикан, Санкт-Петербург, Машҳад, Истанбул, Байрут каби шаҳар кутубхоналарида сақланмоқда⁴⁹.

Мазкур панднома асарда келтирилган таълим-тарбия, одоб-ахлоқ ҳақидаги ибратомуз сўзлар, насиҳатлар орқали хоразмлик аллома Маҳмуд Замахшарийнинг дунёқараши, фикр-мулоҳазалари билан яқиндан танишиш мумкин. Қолаверса, асардаги мақолалар ўша даврнинг ижтимоий, сиёсий аҳволи ҳақида маълумот беради. Асосийси, “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асари нафақат ўз даврида маълум ва машҳур бўлган, балки бугунги кунда илмий-маънавий мерос сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаган. Алломанинг бу каби асарларини ўрганиш ва илмий истеъмолга киритиш маънавий-маърифий соҳаларнинг ривожини таъминловчи омиллар сирасига киради.

Бугунги кунда асарнинг учта тошбосма нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Кўлёзмалар фондида сақланмоқда. Улардан **16016** ва **18970** инвентарь рақамлар остида сақланаётган тошбосмалар бир

⁴⁸ Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалақ, 1992. – 28-6.

⁴⁹ الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. ١. – بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية، ١٩٩٨. – ٥-٤ ص.

хил ҳисобланади. Тошбосмалар 13x19 см ўлчамга эга, ҳажми 112 сахифадан иборат. Улар ношир Муҳаммад Саид Рофиъ томонидан Мисрнинг Саодат босмахонасида чоп этилган. Тошбосмаларнинг биринчиси алоҳида китоб тарзида берилган бўлса, иккинчиси бешта асардан иборат бўлган мажмууда тўртинчи асар сифатида берилган.

Тошбосманинг титул варагида асарнинг номи, асар муаллифи ва унинг шарафли номлари келтирилган. Шу билан бирга, нусхада асар матни билан биргаликда ундаги айrim сўз ва ибораларнинг шарҳи ҳам мавжудлиги қайд этиб ўтилган.

Тошбосма ношир Муҳаммад Саид Рофиъ томонидан ёзилган кириш сўзи билан бошланган. Унда Замахшарий даҳоси, мазкур асарнинг аҳамияти, уни нашр этишга бўлган зарурат борасида сўз юритилган. Асар тили ўзига хос мураккабликка эга эканлиги, шу боис аксарият ҳолларда ундаги сўз ва иборалар, жумлаларга шарҳлар берилганлиги, бу эса ўқувчига ўзига хос кўмак вазифасини бажариши таъкидлаб ўтилган.

Тошбосманинг ҳар бир сахифасига жадвал чизилган бўлиб, сахифанинг тепасида жадвалдан ташқарида сахифа рақамлари қўйилган. Жадвалнинг юқори қисмида асар матни йирикроқ ҳарфлар билан, қуйи қисмида унинг шарҳи майдароқ ҳарфлар билан берилган. Асар матни ва шарҳ чизиқча ёрдамида ҳам ажратилган. Асар матни тўлиқ ҳаракатланган, бироқ тошбосманинг шарҳ қисмида ҳаракатлар йўқ. Асарни шарҳлашда сноска усулидан фойдаланилган. Бунда изоҳлананаётган сўз, ибора ёки жумла охирига қавс ичига рақам қўйилган, қуйида эса ўша рақам остида белгиланган сўз, ибора ёки жумла шарҳланган.

“Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарининг асосий қисми Замахшарийнинг тўрт бетлик муқаддимасидан сўнг бошланган. Асарда тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳикматли сўзларни беришда Замахшарий қуидаги тартибни қўллаган. У асарни роппа-роса юзта мақолага бўлган, жумладан, **المقالة الأولى** (“ал-Мақолату-л-ULA” – “Биринчи мақола”), **المقالة الثانية** (“ал-Мақолату-л-Ula” – “Биринчи мақола”), **المقالة الثالثة** (“ал-Мақолату-с-Saniya” – “Иккинчи мақола”), **المقالة الرابعة** (“ал-Мақолату-с-Salisa” – “Учинчи мақола”), шу тарзда **المقالة المئة** (“ал-Мақolatу-л-Mia” – “Юзинчи мақола”) билан асар якунланган.

Ҳар бир мақола остида муаллиф ўзи таъкидлаганидек, “олтинга тенг бўлган шодалар”ни бериб борган. Тошбосмада мақола сарлавҳаси нақшинкор қавслар ичида настаълиқ хатида жадвал ичида чизиклар ёрдамида ажратиб берилган. Асар матни эса насх хатида келтирилган. Ҳатто жадвалнинг қуи қисмида берилган шарҳлар таркибида ҳам асар мақолама-мақола ажратилганлигини кўришимиз мумкин. Шарҳлар таркибида ҳам бир мақоладаги сўз ёки иборанинг шарҳи тугаллангач, иккинчи мақола таркибининг шарҳига ўтишдан олдин қавс ичида мақола рақами кўрсатилган, масалан, “Учинчи мақола”, “Ўн олтинчи мақола” ва ҳоказо.

Тошбосма билан танишар эканмиз, айрим мақолалар ҳажм жихатидан қисқа, баъзилари эса каттароқ эканлигига гувоҳ бўламиз. Жумладан, 2, 3, 12, 13, 72, 74, 78, 84 рақамли мақолалар бир ёки икки жумладангина иборат бўлса, 17, 31, 41, 42, 43, 57 рақамли мақолалар эса ҳажман бир бетга тенг бўлган мақолалар ҳисобланади.

Фонддаги асарнинг яна бир тошбосма нусхаси **18952** инвентарь рақам остида сақланади. У ҳижрий 1290/милодий 1873 йилда Мисрда чоп этилган. Тошбосма ўлчами 13x21 см, ҳажми 177 бетдан иборат. У бир неча бор таъмирланганлигига қарамай, ёмон ҳолатда.

Тошбосманинг ҳар бир саҳифасига жадвал чизилган. Жадвалдан ташқарида саҳифанинг юқори қисмига саҳифа рақами кўйилган. Асар Маҳмуд Замахшарийнинг муқаддимаси билан бошланган. Сўнг унинг Зеҳний томонидан амалга оширилган усмонлича таржимаси берилган. Шундан кейин асар мақолаларининг сарлавҳалари (“المقالة الأولى” – “ал-Мақолату-л-ула” – “Биринчи мақола”), (“المقالة الثالثة” – “ал-Мақолату-с-салиса” – “Учинчи мақола”), (“المقالة الثانية عشرة” – “ал-Мақолату-с-сания ашара” – “Ўн иккинчи мақола”) нақшинкор қавслар ичида настаълиқ хатида ажратиб берилган. Асар матни эса насх хатида тўлиқ ҳаракатлантирилган ҳолда келтирилган. Ҳар бир мақоладан кейин ундаги айрим грамматик масалаларнинг таҳлили берилган. Ундан кейин эса мақоланинг усмонлича маъноси келтирилган. Шу тарзда асарни ташкил этувчи юзта мақола грамматик жиҳатдан шарҳланиб, унинг усмонлидаги маъноси бериб борилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Кўлёзмалар фондида сақланаётган Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарининг ҳар уч тошбосмаси нодир тошбосмалар қаторига киради. Айрим жузъий камчиликларни ҳисобга олмагандан, улар тўлиқ нусхалар ҳисобланади. Улар ёрдамида асарни ҳар томонлама ўрганиш имкони мавжуд.

المفصل في صنعة الاعراب

“Муфассал фи санъати-л-иъроб”
(“Флексия санъати ҳақида муфассал китоб”)
асари ва унинг тошбосма нусхалари

Алломанинг тилшуносликка мансуб асарларидан бири – “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асарида араб грамматикасининг турли қирралари батафсил очиб берилган. Маҳмуд Замахшарийнинг таржимаи ҳолига доир манбаларда қайд этилишича, у илм излаб Шарқнинг ўша даврда маърифат ўчоклари ҳисобланмиш – Хуросон, Исфахон, Бағдод, Ҳижоз, Ҳамадон, Дамашқ каби шаҳарларига саёҳат қилган⁵⁰. “Ал-Муфассал” асарининг яратилишига ҳам ана шундай сафарлардан бири сабаб бўлган. Аллома ўз асарини бир йилу тўрт ой (1119 – 1121-йиллар) ичида ёзиб битиради.

Замахшарий Маккада яшаган пайтларида илмга фаол киришади. Кузатувлар жараёнида аллома бу худудда яшовчи, ҳаттоки, энг кичик қабилаларнинг ҳам касбу корлари, сўзлашув йўсинлари ва тил хусусиятларини синчиклаб ўрганади, ҳар бир сўзнинг маъно ва моҳиятини аниқлашга ҳаракат қиласида. Натижада араб тили грамматикасига оид қонун-қоидалар тўплами – “ал-Муфассал” асари яратилади. Асарнинг тўлиқ номи “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб”, айрим манбаларда “ал-Муфассал фи-н-наҳв” деб ҳам

⁵⁰ Халидов Б.З. Замахшари // Семитские языки. Выпуск 2 (ч. 2). – М.: Наука, 1965. – С.542 – 556.

кўрсатилган⁵¹. Мазкур асар етук тилшунос олимлар томонидан араб грамматикасида мислсиз кашфиёт сифатида тан олинган. Бугунги кунда қатор араб давлатларининг нуфузли олий таълим муассасаларида мазкур асар араб тилининг нахву сарфи бўйича асосий дарслклар қаторида туради. Ҳозирда Миср пойтахти Қоҳирадаги “ал-Азҳар” университетида айнан шу асар асосида араб грамматикасидан талабаларга таълим берилади.

Ушбу асарнинг алломанинг тилшуносликка оид бошқа асарларидан фарқи шундаки, Замахшарий “ал-Муфассал”да аввал синтаксис, кейин морфология, сўнгра фонетика баён этиладиган анъанавий тартибдан воз кечган. Олим грамматик масалаларни гап бўлаклари, яъни исм (мустакил маъно англатувчи, аммо замон кўрсаткичига эга бўлмаган ҳамма сўзлар: от, сифат, сон, олмош, равиш), феъл (вокеа-ҳодисани англатиб, замон кўрсаткичига эга бўлган сўзлар) ва ҳарф (алоҳида ишлатилмайдиган, маъноси бошқа сўзлар билан бириккандагина англашиладиган ёрдамчи сўзлар: боғловчи, кўмакчи, юкламалар)⁵² бўйича кўриб чиқади. Ҳар бир қисмда ҳам синтаксис, ҳам морфологик масалаларни ўрганган. Асарнинг сўнггида эса фонетика баён этилган.

Араб тилининг нахву сарфини ўрганишда йирик қўлланма хисобланган “ал-Муфассал” ўша даврнинг ўзидаёқ араблар орасида катта эътибор қозонган. Шарқшунос олим Убайдулла Уватовнинг қайд этишича, ҳаттоки, арабларнинг ўzlари: “агар хоразмлик шу кўса, чўлоқ бўлмаганда, араблар ўз тилларини билмас эдилар”, деб алломага, қолаверса, унинг араб тилшунослиги соҳасида яратилган асарларига тан берганлар. Ўз даврида Шом ҳокими Музаффариiddин Мусо ушбу асарни ёд олган кишига 5000 кумуш танга ва сарупо совға қилишни ваъда этади⁵³. Биргина ушбу мисолнинг ўзи ҳам “ал-Муфассал”нинг жуда юқори баҳоланганилигидан далолат беради.

Кўплаб тадқиқотчилар Замахшарийнинг мазкур асарининг араб тили нуқтаи назаридан аҳамиятини эътироф этиб, уни ўрта аср бошларида яшаб, ижод этган араб грамматикаси ривожига катта

⁵¹ Ибн Халликон. Вафоёту-л-аъён ва анбоъ абноъи-з-замон. Ж. 1. – Миср: 1881.- Б.107.

⁵² Абдулжабборов А. Араб тили. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б.239.

⁵³ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар (Шарҳлар муаллифи ва таржимон У.Уватов). – Т.: Камалак, 1992. – Б.25 – 26.

хисса қўшган машҳур олим Сибавайҳийнинг “Китабу Сибавайх” асаридан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлашади⁵⁴.

“Ал-Муфассал” ўзига хослиги, илмий аҳамияти билан нафақат Шарқ, балки Ғарб илмий тафаккурининг ривожи учун ҳам катта аҳамият касб этади. Инглиз шарқшуноси Х.А.Р.Гибб мазкур китоб хақида қўйидаги фикрларни билдиради: “Замахшарийнинг “ал-Муфассал” номли араб тили нахву сарфини ўрганишга оид дарслиги ... каби Европа арабшунослигида шухрат қозонган асарлар жуда кам бўлган”⁵⁵. Кейинги асрларда араб тилини ўргана бошлаган аксарият европалик тадқиқотчилар юртдошимизнинг ушбу китобидан кенг фойдаланадилар.

Катта илмий қийматга эга бўлган бу асарга тилшунос олимлар томонидан кўплаб шарҳлар ёзилган. Немис шарқшуноси Карл Брокельманнинг фикрича, “ал-Муфассал”га ёзилган шарҳларнинг сони ўттизга яқин. Машҳур шарҳлардан бири – ўрта асрларда яшаган суриялик олим Муваффақиддин Абул Бақо Яъиш Ҳалабий қаламига мансуб бўлиб, мазкур шарҳ Лейпцигда икки жилда босилган. Асарга ёзилган шарҳларнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари бугунги кунда Лондон, Берлин, Мюнхен, Париж, Милан, Истанбул, Машҳад, Дамашқ, Кохира сингари шаҳарларнинг кутубхона ва фондларида сақланади⁵⁶.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида Замахшарийнинг “ал-Муфассал” асарининг **11329** ва **12492** инвентарь рақамлар остида иккита тошбосма нусхаси сақланади.

Улардан **11329** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма 1903 йилда Лакхнауда Абду-л-Али Мадрасий томонидан чоп этилган. Картон муқовали мазкур тошбосма яхши сақланган. Ўлчами 24x15 см, умумий ҳажми 255 бет.

Мазкур тошбосма таркибида 2 та асар жамланган бўлиб, улардан биринчиси Маҳмуд Замахшарийнинг “ал-Муфассал” асари,

⁵⁴ الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. ١. - بيروت - لبنان: دار الكتب العلمية، ١٩٩٨ . ب.17 - 18.

⁵⁵ Гибб Х. А. Р. Арабская литература. Классический период (Перевод А. Б. Халилова). – М.: Изд-во Восточной литературы, 1960. – С.85-86.

⁵⁶ Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Leiden, 1937. – S.509-510.

иккинчиси Ибн Сино Бухорийнинг “ат-Тақсим фи-л-улуми-л-аклия” китобларидир. Тошбосманинг аксар қисми, яъни 255 бетдан 248 бети “ал-Муфассал” асариadir. Тошбосмада асар берилишидан олдин ношир томонидан берилган 12 бетлик кириш қисми мавжуд. Унда Замахшарий шахси, таржимаи ҳоли, ҳаёт йўли, устозлари ва шогирдлари ҳақида маълумот берилган. Қолаверса, Замахшарийнинг илмий фаолияти кенг таҳлил қилинган. Бунда унинг илмий асарлари билан бир қаторда назмда яратган девонлари ҳақида ҳам сўз юритилган. Махсус жадвалда Замахшарий илмий меросини ташкил этувчи 30 та асар номма-ном санаб ўтилган. Шундан кейин айнан “ал-Муфассал” асари, унинг аҳамияти борасида фикр юритилган. Шунингдек, икки сахифада махсус жадвал кўринишида асарнинг мундарижаси берилган. Кейинги сахифада асарнинг титул варағи берилган бўлиб, унда асар номи, унинг муаллифи, ношири, нашр йили ва жойи қайд этилган. Кейинги сахифадан асар бошланган. Асар матни махсус жадвалда, чиройли насх хатида босилган. Матннинг аксарият қисми ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг боб ва бўлимлари матн ҳарфларидан йирикрок ҳарфларда, қорайтириброқ берилган.

Сахифа ҳошияси ҳам ўзига хос жадвалга олинган бўлиб, мазкур жадвал ичида, матн атрофида асарга ёзилган шарҳлар бериб борилган. Айrim сахифаларда шарҳлар матн таркибида, яъни матн қаторларининг орасида берилган. Шарҳлар матни жуда майда ҳарфлар билан босилган. Бу эса уни ўқишини бироз мураккаблаштиради.

Асарнинг яна бир тошбосмаси **12492** инвентарь рақам остида сакланади. У хижрий 1323/милодий 1905 йилда Мисрнинг Тақдим нашриётида чоп этилган. Тошбосманинг ўлчами 17x25 см. Унинг таркибида 4 та асар берилган бўлиб, “ал-Муфассал” уларнинг биринчиси. Тошбосма ношири Муҳаммад Амин Хонжий. Асарнинг титул варағида ношир Котиб Чалабийнинг “Кашфуз-зунун” асарига таянган ҳолда Замахшарий мазкур асарни қачон ёзганлиги ҳақидаги маълумотларни келтирган.

Тошбосма сахифаларига ортиқча безак берилмаган. Ҳатто асарнинг боб ва бўлимларини ҳам бир қарашда ажратиб олиш қийин. Улар кичик нақшинкор қавслар ичида берилганлиги боис

бир қарашда кўзга ташланмайди. Саҳифанинг юқори қисмида бироз йирикроқ ҳарфлар билан асар матни, қуи қисмида эса майдароқ ҳарфлар билан Саид Муҳаммад Бадриддин Ҳалабийнинг асарга ёзган шарҳи берилган. Баъзи саҳифаларда асар матнидан кўра унга берилган шарҳнинг ҳажми анчайин катталигини кўриш мумкин. Шарҳлар маҳсус сноскалар орқали бериб борилган. Асарнинг сўнгги 406-408-саҳифаларда “ал-Муфассал” асарининг фихисти келтирилган.

Асар хусусида юқорида келтирилган фикрлардан аён бўладики, Замахшарийнинг “ал-Муфассал” асари ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам Шарқу Ғарбда кенг тарқалган. Қолаверса, араблар ўз она тилининг қонун-қоидаларини юртдошимизнинг асари ёрдамида ўрганишлари Замахшарийнинг ноёб ақл-идрок соҳиби бўлганлигидан далолатдир.

النموذج في النحو

“Ал-Унмузаж фи-н-нахв”
 (“Нахв илмидан намуна”)
 асари ва унинг тошбосма нусхалари

“Ал-Унмузаж фи-н-нахв” асари Замахшарийнинг тилшуносликка оид яна бир асари ҳисобланади. Асарда Замахшарий ўзининг “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асарининг мураккаб жойларини бир мунча осонлаштириб, айрим ўринларини эса қисқартириб берган. Асар ҳижрий 515 / милодий 1121 йилда ёзилган. Муаллиф уни араб тилини тез ва осон ўргатиш мақсадида яратган. Асарга талаб кучли бўлганлиги сабабли ундан кўплаб нусхалар кўчирилган. Машҳур тилшунослар унга шарҳ ва ҳошиялар битганлар. Асарга Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдулғани ал-Ардабилий, Саъдиддин ал-Бардаъий, ал-Ирадий Муртазо Али, Қосим ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Абу Муҳаммад ал-Хоразмий, Зиёвуддин ал-Маккий сингари араб тилшунослари томонидан ҳам шарҳлар ёзилган. Шунингдек,

Иброҳим Араший, Мавлвий Довуд, Муҳаммад Амин аш-Ширвоний, ал-Басаний Ҳамза каби тилшунослар ҳам унга ҳошиялар битганлар⁵⁷.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Кўлёзмалар фондида мазкур асарнинг бир қанча тошбосма нусхалари сақланади. Қуйида уларни бирмабир кўриб чиқамиз.

Фонддаги мазкур асар тошбосмаларидан бири **12072** инвентарь рақам остидаги нусха ҳисобланади. У ҳижрий 1315 / милодий 1897 йил Қозонда Император университети босмахонасида чоп этилган. Тошбосманинг титул варагида асар номи, унинг муаллифи кўрсатилган ҳамда тошбосмада келтирилган шарҳ Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдулғани Ардабилийга, ҳошия эса Мавлавий Довудга мансублиги айтиб ўтилган. Мазкур тошбосманинг ўлчами 18,5x26 см, ҳажми эса 172 бетни ташкил этади.

Тошбосманинг иккинчи саҳифасида жадвал ичида асар, ҳошияда эса шарҳ берилган. Саҳифанинг юқори қисмида асар шарҳи Мавлавий Довудга тегишли эканлиги қайд этилган. Саҳифалар рақамланган бўлиб, рақамлар саҳифанинг юқори қисмида эмас, жадвалнинг тепасида нақшинкор қавслар ичида берилган. Ҳошияларнинг берилиш тартибига тўхталағидиган бўлсак, дастлаб жадвал ичидаги асарда шарҳланаётган сўз, сўз бирикмаси, ибора ёки жумла рақамланган. Сўнг рақамлар бўйича ҳошияда ўша сўз, сўз бирикмаси, ибора ёки жумла қавс ичида қайта берилиб, сўнг шарҳланган. Ҳошиялар муаллифи Мавлавий Довуд уларнинг айримларини биргина жумла билан шарҳлаб, кифояланган бўлса, баъзиларининг шарҳи ярим, ҳатто бир бетни ташкил этганини кўриш мумкин.

Саҳифалар рақамланиш билан бирга пойгиранган. Бироқ пойгирашда саҳифани тўлдириб турган ҳошиялар эмас, жадвал ичидаги матндан фойдаланилган. Яъни, саҳифадаги жадвал остига кейинги саҳифадаги жадвал ичидаги матннинг биринчи сўзи берилган.

---

⁵⁷ Каранг: Носирова М. Ўрта аср араб наҳвидан намуналар. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2004. – 13 – 14-б.

تحریر الفوائد علی شرح “الانموذج” сарлавҳаси остида Жамолиддин Мұхаммад ибн Абдулғани Ардабилийнинг шарҳи келтирилган. Мазкур шарҳ анъанавий муқаддима, яъни Аллоҳга ҳамд, пайғамбар Мұхаммад(с.а.в.)га наът билан бошланган. Унинг ҳажми 74 бетни ташкил этади. Унинг сахифаларида матн жадвал ичида берилган, сахифалар ҳам рақамланган, ҳам пойгирланган.

11080, 20309 ва **20585** инвентарь рақамлар остидаги тошбосма нусхаларнинг чоп этилган жойи, тошбосмаларнинг тузилиши, унда матн, шарҳ ва ҳошияларнинг берилиши, ўлчами ва ҳажми 12072 инвентарь рақамли тошбосманики билан бир хил. Улар орасида фақатгина **20585** инвентарь рақамли тошбосма 1901 йилда чоп этилган.

“Ал-Унмузаж фи-н-нахв” асарининг тошбосмаларидан яна бири **12075** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха ҳисобланади. У хижрий 1320/милодий 1902 йил Қозонда Каримия босмахонасида чоп этилган. Тошбосманинг титул варағида асарнинг номи, муаллифи кўрсатилган ҳамда тошбосмада Жамолиддин Мұхаммад ибн Абдулғани Ардабилийнинг шарҳи ва Мавлавий Довуднинг ҳошияси берилганлиги хақида маълумот бор. Мазкур тошбосманинг ўлчами 17x26 см, ҳажми эса 172 бетдан иборат.

Сахифаларда матн ва ҳошияларнинг, рақам ва пойгирларнинг берилиши худди 12072 инвентарь рақам остидаги тошбосманики билан бир хил. Мазкур тошбосмада ҳам 98-саҳифадан Жамолиддин Мұхаммад ибн Абдулғани Ардабилийнинг шарҳи бошланган.

Асарнинг **14091** инвентарь рақам остидаги тошбосмаси 12075 инвентарь рақамли тошбосманинг яна бир нусхаси ҳисобланади.

Фонддаги асар тошбосмаларидан яна бири **6914** инвентарь рақамли тошбосма бўлиб, у мажмуада берилган. Унинг ўлчами 17x26 см. Мазкур мажмуада нахвга оид З та китоб жамланган бўлиб, буларнинг биринчиси Аҳмад ибн Мұхаммад Майдонийнинг “نَزَهَةُ الْطَّرْفِ فِي عِلْمِ الصَّرْفِ” яъни “Нузҳату-т-тараф фи илми-с-сарф” (“Сарф илмига сайр”) асари, иккинчиси Маҳмуд Замахшарийнинг “الْأَنْمُوذْجُ فِي النَّحْوِ” “ал-Унмузаж фи-н-нахв” (“Нахв илмидан намуна”) асари ҳамда учинчиси Жамолиддин Абу Мұхаммад Абдуллоҳ ибн

Юсуф ибн Ҳишомнинг “الاعراب في قواعد الاعراب”， яъни “ал-Иъраб фи-л-қаваиди-л-иъраб” (“Эъроб қоидаларида эъроб”) асари.

Мазкур тошбосма ҳижрий 1299 / милодий 1881 йилда Константинополдаги Жавоиб босмахонасида тайёрланган. Тошбосманинг титул варағида бу мажмуанинг биринчи нашри эканлиги кўрсатилган. Қолаверса, унда мажмуа мундарижасини ҳам кўриш мумкин. Унда мажмуада берилган ҳар учта асар номлари, уларнинг муаллифлари, муаллифларнинг фахрли номлари берилган. Иккинчи саҳифада берилган фиҳристда эса ҳар уч асарнинг боб ва бўлимларининг мундарижаси келтирилган. Унга кўра, Замахшарийнинг “ал-Унмузаж фи-н-наҳв” асари мажмуанинг 82-106-саҳифаларида берилган бўлиб, унинг умумий ҳажми 24 бет. Биз юқорида тавсифлаган тошбосмаларда мазкур асар шарҳ ва ҳошиялар билан биргаликда берилган бўлса, мазкур тошбосмада асарнинг ўзи келтирилган.

Асарнинг титул варағида асар номидан кейин Замахшарийнинг ”فريد العصر و الاوان“ ”استاذ الزمان“ ”Устазуззамон“ ”Замона устози“, ”Фаридуласр валавон“ ”Аср(давр)ининг ягонаси“, ”فخر خوارزم“ ”Хоразм фахри“, ”شایخ“, ”اللوما“ каби фахрли номлари берилган. Иккинчи саҳифада асар номи ва муаллифи яна бир бор қайд этилиб, басмаладан кейин асар матни бошланган. Асар боблари ва бўлимлари нақшинкор қавслар ёрдамида ажратиб кўрсатилган. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси ҳам рақамланган, ҳам пойгирланган.

مقدمة الادب

“Муқаддамату-л-адаб”
("Адаб илмига кириш")
асари ва унинг тошбосма нусхалари

“Муқаддамату-л-адаб” асари дунё бўйлаб энг кўп тарқалган асар хисобланади. Шарқшунос олим З.Исломовнинг таъкидлашича, у яратилган давридан бошлабоқ жуда муҳим манба сифатида кенг ёйилди. Асар фан ва маданиятнинг кўпгина соҳалари бўйича қимматли маълумотлар берувчи нодир асар бўлганлиги учун кўплаб

нусхаларда кўчирилган. Унинг қўлёзмалари жаҳоннинг турли мамлакатларида сақланмоқда. «Муқаддамату-л-адаб» асарининг кенг тарқалиб, ёйилишини унинг кўп тилли лугат ҳисобланиши билан ҳам изоҳлаш мумкин⁵⁸.

Асар ҳижрий 531 \ милодий 1137 йилда ёзиб тугатилган бўлиб, у хоразмшоҳ Алоуддавла Абу-л-Музaffer Отсизга бағишиланган. «Муқаддамату-л-адаб»нинг «дунё хазинасиға тенг асар» даражасига кўтарилишида Замахшарийнинг бир неча йиллар давом этган сафарлари чоғида араб тили ва адабиёти, унинг лаҳжа ва шевалари хусусида йиғган қимматли маълумотлари муҳим ўрин тутган.

Замахшарий «Муқаддамату-л-адаб»ни ёзишда ибн Дурайд, ал-Жавҳарий, ибн Сида⁵⁹ томонидан яратилган асарлардан кенг фойдаланган.

«Муқаддамату-л-адаб» шарқ луғатнавислик анъаналари асосида яратилган. Шарқшунос олим З.Исломовнинг фикрича, “асарнинг бошқа луғатлардан фарқи шундаки, муаллиф бу асарида ўзак ҳарфларнинг ҳар учаласида ҳам алифбога риоя қилган”⁶⁰.

Асар муқаддима ва беш асосий қисмдан иборат. Муқаддимада Замахшарий асарнинг асосий мақсади, унинг ёзилиш тарихи, тузилиши ҳақида қисқача сўз юритади, араб тилининг бойлигини, уни ўрганиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Асарнинг муқаддима қисми З.Исломов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган⁶¹.

Асар беш қисмдан иборат бўлиб, биринчиси «ал-Қисм фи-л-асмо», яъни «Ислар қисми» деб номланади. Унда исмлар маълум бир тартибда алоҳида фасл ва бобларга ажратилган. Дастребки бобда вақтни билдирувчи сўзлар, йил, ой, ҳафта, кун номлари, байрам номлари, вақт мазмунини англатувчи олмошлар берилган.

Иккинчи боб осмон ва осмон жисмларига оид 178 та сўздан иборат бўлиб, бурж, қуёш, ой, юлдуз номлари, атмосфера

⁵⁸ Исломов З. Адаб илмининг дурдонаси. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – Б.12 – 13.

⁵⁹ Ирисов А. «Муқаддамат-ул-адаб»ни ўрганиш тарихидан // Хоразмлик буюк аллома. – Т.: Фан, 1998. – Б.79 – 81.

⁶⁰ Исломов З. Муқаддамат-ул-адаб // Хоразмлик буюк аллома. – Т.: Фан, 1998. – Б.91.

⁶¹ Исломов З. Муқаддамат-ул-адаб (манбашунослик таҳлили). – Т.: ТИУ, 2002. – Б.6 – 7.

ўзгаришлари билан боғлиқ ҳодисалар – булут, яшин, момақалдирик, шамолга оид сўзлардан иборат.

Кейинги боб бир неча фаслларга бўлинган бўлиб, унда ер, унинг турли ҳолатларидаги кўринишлари, чўл, тепалик, тоғ ва унинг турли қисмларининг номлари келтирилган.

Ўсимлик ва ҳайвонот олами, боғдорчилик, дехқончилик, меъморчилик, табобат каби турли мавзуларга доир сўз ва атамалар хам асардан ўрин олган.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг иккинчи қисми «ал-Қисм фи-л-афъол», яъни «Феъллар қисми» деб аталади. Унда феълларнинг ҳозирги-келаси замон шакллари, майл ва даражалари, масдар, аниқ ва мажхул даража сифатдошлари мисоллар билан батафсил ёритилган.

Асарнинг учинчи қисми кўмакчиларга бағишлиланган бўлиб, «ал-Қисм фи-л-хуруф», яъни «Юкламалар қисми» деб номланади. У 8 фаслдан иборат. Унда исмларнинг бош, қаратқич ва тушум келишиклирида келишини талаб қилувчи кўмакчилар, феъллар билан қўлланувчи ёрдамчи сўзлар, боғловчилар ҳақида тўлиқ маълумотлар келтирилган.

32 фаслдан иборат кейинги қисм «Тасрифу-л-асмо», яъни «Ислмарнинг турланиши» деб аталади. Унда турли қўшимчалар таъсири остида исмлар сўнггида юз берадиган ҳаракатлардаги ўзгаришлар шарҳланган. Шунингдек, бирлик, иккилиқ, кўплик сонидаги исмларнинг турланиши, изофа, сифат билан сифатдош, сон ва саналмиш муносабатлари, шаклан музаккар бўлса-да, муаннас жинс ҳисобланувчи исмлар ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

«Тасрифу-л-афъол», яъни «Феълларнинг тусланиши» деб аталувчи бешинчи қисмда эса феълларнинг тусланиши ҳақида гап боради. Бир неча боб ва фасллардан иборат бу қисмда ўтимли, ўтимсиз феъллар, иккиланган, тўғрига ўхшаш, бўш, етишмовчи, ҳамзали феъллар, уларнинг тусланиши, буйруқ майлларининг ясалиши, масдар ва сифатдошларига оид фикрлар баён қилинган.

«Муқаддамату-л-адаб» беш қисмдан иборат бўлса-да, унинг фақатгина исм ва феъллар қисми бошқа тилларга ўгирилган.

Институт қўлёзмалар фондида Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 2 та тошбосма нусхаси мавжуд. Бироқ уларнинг ичидаги тўлиқ нусха мавжуд эмас.

9076 ва **9077** инвентарь рақамлар остида асарнинг тошбосма нусхалари сақланади. Мазкур тошбосмалар Истанбулда 1895 йилда Аҳмад Зухдий томонидан тайёрланган. **9076** инвентарь рақам остидаги тошбосма 509 сахифадан иборат бўлиб, 26x18 см ўлчамга эга. Тошбосма яхши сақланган, таъмирталаб жойлари йўқ. Тошбосманинг мазкур жилдида асарнинг биринчи “Ислар” қисми берилган. Унда арабча сўз қавс ичидаги борилиб, қавсдан ташқарида матн кўринишида сўзларнинг турк тилидаги изоҳи ва шарҳи бериб борилган. Айрим жойларда форсий варианти билан қиёси ҳам мавжуд. Асосий матн жадвал ичидаги келтирилган бўлиб, кейинчалик ёзилган шарҳ ва изоҳлар жадвалдан ташқарида, яъни ҳошияда берилган. Боб ва фасллар номлари нақшинкор қавслар ичидаги борилган ҳолда матндан ажратиб кўрсатилган. Ҳар бир сахифа пойгиранган. 739 сахифадан иборат **9077** инвентарь рақам остидаги тошбосмада асарнинг кейинги қисми “Феъллар қисми” берилган.

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚўЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА МАВЖУД
ҚўЛЁЗМА НУСХАЛАРИНИНГ ТАВСИФИ**

“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхалари

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондидаги “Кашшоф” асарининг 14 та қўлёзма нусхалари сақланади. Бироқ уларнинг бирортаси ҳам тўлиқ нусха эмас. Уларнинг айримларида асарнинг биринчи қисми, баъзиларида иккинчи ёки учинчи қисми берилган. Яна айримларида эса битта жилдда асарнинг турли бўлаклари жамланган. Куйида асарнинг фондда мавжуд 14 та қўлёзма нусхасининг тавсифини келтирамиз.

“Кашшоф” асарининг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **1909** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Мазкур қўлёзма ҳижрий 528 \ милодий 1134 йилда Маккада ёзилган асардан олинган нусха бўлиб, у Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Козруний томонидан ҳижрий 837 \ милодий 1433 йилда сулс хатида кўчирилган. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 762 варакдан (1524 бетдан) иборат бўлиб, 18x26 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 29 та. Қўлёзманинг ҳар бир варафи пойгиранган. Картон муқовали мазкур қўлёзма таъмирталаб. Қўлёзма сувга тушиб, нуқсонли бўлиб қолган. Аксарият саҳифаларда матн ўчиб кетган, бир саҳифанинг ёзуви иккинчи саҳифага тушиб қолган жойлар ҳам талайгина. Жуда кўп саҳифалар йиртилиб кетган, лекин асар матни варақ ўртасидаги жадвал ичida берилганлиги боис, унга путур етмаган, фақатгина сўнгги 761 ва 762-вараклардаги матн ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келган. Айнан 761-варакда Фалак сурасининг тафсири бошланган, қўлёзманинг сўнгги варақлари нуқсонли бўлганлиги учун тафсирнинг охири йўқ.

Қўлёзманинг титул варағи йўқ, у муқаддимадан бошланган. Муқаддима безакли майда сулс хатида битилган ва у нақшинкор жадвалга олинган. Мазкур саҳифаларда миниатюра санъатидан лавҳалар кўриш мумкин. Мўъжазгина муқаддимадан кейин Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Ҳар бир саҳифадаги матн жадвал ичида берилган. Тафсир қилинаётган оятлар тилла суви билан, унинг тафсири эса қора сиёҳда ёзилган. Бироқ тилла суви билан ёзилган оятлар аксарият саҳифаларда ўчиб кетган. Қўлёзманинг айрим саҳифалариға қўлёзма эгасининг мухри босилган. Қўлёзма саҳифалари рақамланмаган, саҳифалар кетма-кетлигини пойгиrlар ёрдамида аниқлаш мумкин.

Қўлёзмада Фотиҳа сурасидан Фалақ сурасигача бўлган суралар тафсирланган, бироқ сўнгги варақлар нуқсонли бўлганлиги учун Фалақ сурасининг тафсири охиригача эмас.

Асарнинг яна бир қўлёзма нусхаси **6048** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха бўлиб, 17,5x25,5 см ўлчамга эга, ҳажми 82 варақ (164 бет). Унда “Кашшоф” асарининг 2 та турли бўлаги жамланиб, бир жилд қилинган. Жилддаги асарнинг биринчи қўлёзмаси сулс хатида қора сиёҳда ёзилган. Матн ҳар бир саҳифада 19 қаторга жойлаштирилган, у ҳаракатлантирилмаган. Тафсир матнида сура ва оятлар ажратиб қўрсатилмаган, улар тафсир матни билан бир хил хатда, бир хил сиёҳда, бир хил ўлчамда бериб кетилган. Бу эса ўқувчига керакли суранинг тафсирини топишда ноқулайлик туғдиради. Матн жадвалга олинмаган. Ҳошияда шарҳ ва изоҳлар йўқ.

Саҳифалар рақамланмаган. Саҳифалар кетма-кетлигини пойгиrlар ёрдамида аниқлаш мумкин. Жилдан жой олган асарнинг мазкур қисмида Фотиҳа сурасидан Каҳф сурасигача бўлган жами 18 та сура (Фотиҳа, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анъом, Аъроф, Анфол, Тавба, Юнус, Худ, Юсуф, Раъд, Иброҳим, Ҳижр, Наҳл, Исро, Каҳф) тафсир қилинган.

Мазкур жилдга киритилган асарнинг яна бир бўлаги 254 варақ (508 бет) ҳажмга эга. Бу қўлёзмада асар матни ҳар бир саҳифада 19 қаторга жойлаштирилган. Матн насх хатида, у тўлиқ ҳаракатлантирилган. Асар матни жадвалга олинмаган, бироқ

ҳошияда кўплаб изоҳ ва шарҳларни кўриш мумкин. Улар насх, риқо, настаълик хатларида битилган. Шарҳ ва изоҳларнинг кўплиги асарнинг бу қисми кўпчилик томонидан ўқилганлигини билдиради. Айрим саҳифаларда матн қаторлари орасида ҳам шарҳ ва изоҳларни учратиш мумкин. Қўлёзма пойгирланган, бироқ айрим йиртилган саҳифаларда пойгирлар йўқолиб кетган.

Мазкур қўлёзмада Юнус сурасидан Каҳф сурасигача бўлган жами 9 та (Юнус, Худ, Юсуф, Раъд, Иброҳим, Ҳижр, Наҳл, Исро, Каҳф) сура тафсирланган. Тафсир матнидан сураларнинг номи, ундаги оятлар сони, оятлар нозил бўлган жойни ажратиб кўрсатиш учун улар кўчирувчи томонидан қизил сиёҳда бироз йирикроқ ҳарфлар билан қуидаги тарзда берилган:

سورة هود عليه الصلوة و السلام مکیة و هی مائة و ثلث و عشرون آیة

Худ сураси, Маккада нозил бўлган, 123 оядан иборат.

Мазкур жилдга киритилган асарнинг ҳар икки бўлаги қачон ва ким томонидан кўчирилганлиги номаълум.

“Кашшоф” асарининг **7946** инвентарь рақам остида сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси 478 варақ (956 бет) ҳажмга эга, ўлчами 16x27 см, саҳифадаги йўллар сони 21 та.

Асар матни майда сулс хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Сураларнинг номи, ундаги оятлар сони ва улар нозил бўлган жой номларини тафсир матнидан ажратиб кўрсатиш учун кўчирувчи уларни қизил сиёҳда берган. Асар матни жадвалга олинмаган. Ҳошияда шарҳ ва изоҳлар йўқ. Қўлёзма ҳижрий 1059 \ милодий 1649 йилда Ҳофиз Солиҳ томонидан кўчирилган.

Мазкур қўлёзма нусхада асарнинг Марям сурасидан бошланган қисми берилган. Унда Марям сурасидан Нос сурасигача бўлган жами 97 та сура тафсирланган.

6043 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 415 варақ (830 бет) ҳажмга эга, ўлчами 17x26,5 см, саҳифадаги йўллар сони 27 та.

Асар матни майда насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма муқаддимадан бошланган. Муқаддима нақшинкор жадвалда берилган. Муқаддимадан кейин сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи, қаерда нозил бўлганлиги, ундаги оятлар сони қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Ҳошияда қизил ва қора сиёҳда шарҳ ва изоҳлар бор. Нусханинг қатор сахифаларида қўлёзма эгасининг муҳри туширилган. Ҳар бир варақ пойгирланган.

Қўлёzmанинг сўнгги 415-варағида (830-бет) мазкур нусха хижрий 823 \ милодий 1420 йилда Абдураҳмон ибн Абу Бакр томонидан кўчирилганлиги қайд этилган.

Мазкур қўлёзма нусхада асарнинг Фотиха сурасидан бошланган биринчи қисми берилган. Унда Фотиха сурасидан Ҳижр сурасигача бўлган жами 15 та (Фотиха, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анъом, Аъроф, Анфол, Тавба, Юнус, Ҳуд, Юсуф, Раъд, Иброҳим, Ҳижр) сура тафсирланган.

“Кашшоф” асарининг **7949** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхаси фонддаги 6043 инвентарь рақамли қўлёzmанинг давоми. Бу қўлёзма 516 варақ (1032 бет) ҳажмга эга, ўлчами 17x26,5 см, сахифадаги йўллар сони 27 та.

Асар матни майда насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма Исро сураси тафсирининг давомидан бошланган, яъни қўлёzmанинг дастлабки сахифалари – Исро сураси тафсирининг боши йўқ. Кейинги сура, яъни Каҳф сурасидан бошлаб Нос сурасигача бўлган барча сураларнинг тўлиқ тафсири мавжуд. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи, қаерда нозил бўлганлиги, ундаги оятлар сони қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Ҳошияда қизил ва қора сиёҳда насх, сулс ҳамда настаълик хатларида ёзилган шарҳ ва изоҳлар бор. Нусханинг қатор сахифаларида қўлёзма эгасининг муҳри туширилган. Ҳар бир варақ пойгирланган.

Қўлёzmанинг сўнгги 516^Б варағида (1032-бет) мазкур нусха хижрий 823 \ милодий 1420 йилда Абдураҳмон ибн Абу Бакр томонидан кўчирилганлиги қайд этилган.

“Кашшоф” асарининг яна бир қўлёзмаси **2423** инвентарь рақам остида сақланади. Нусха 237 варақ (474 бет) ҳажмга эга, ўлчами 13,5x24 см, саҳифадаги йўллар сони 31 та. Мазкур қўлёзма сувга тушиб, жуда кўп саҳифаларига путур етган, матннинг кўплаб жойларида сиёҳ тарқаб кетган, бунинг натижасида айрим жумлаларни ўқиш мумкин эмас. Қолаверса, баъзи саҳифаларда матннинг қизил сиёҳда ёзилган қисми анчайин хиралашиб, ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келган. Қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб жойлари бор. Қўлёзма варақлари рақамланган, рақам ҳар бир варақ юқори қисмининг чап томонига қўйилган. Саҳифалар пойгирланмаган.

Асар матни майда сулс хатида ёзилган, мазкур хат турининг хусусиятидан келиб чиқкан ҳолда аксарият ҳарфлар нуқтасиз берилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма Марям сурасининг тафсири билан бошланган. Тафсирнинг бошида нақшинкор лавҳ берилиб, унинг ичига “Бисмиллоҳи-р-раҳмони-р-раҳим” деб ёзиб қўйилган. Мазкур қўлёзмада Марям сурасидан Нос сурасигача бўлган сураларнинг тафсири берилган. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи тафсир матнидан ажралиб туриши учун бироз йирикроқ ҳарфлар билан ёзилган, сура оятлари эса қизил сиёҳда ажратиб берилган. Ҳошияда қора сиёҳда насх, сулс ҳамда настаълик хатларида ёзилган шарҳ ва изоҳлар бор.

Қўлёзма хижрий 759 йилда Аҳмад ибн Маҳмуд аш-Шоший томонидан кўчирилган.

11583 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 318 варақ (636 бет) ҳажмга эга, ўлчами 18x26 см, саҳифадаги йўллар сони 25 та. Қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб жойлари бор. Қўлёзма саҳифаларига қўйилган муҳрлар битталаб ўчириб чиқилган, бунинг натижасида саҳифалар тешилган, бу жойларнинг айримлари таъмирланган, айримлари йўқ. Қўлёзма варақлари рақамланмаган, ҳатто пойгирлар ҳам йўқ.

Асар матни насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма Исро сураси тафсирининг

давомидан бошланган, яъни қўлёзманинг дастлабки сахифалари – Исро сураси тафсирининг боши йўқ. Кейинги сура, яъни Тоҳа сурасидан бошлаб Нос сурасигача бўлган барча сураларнинг тўлиқ тафсири бор. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи ва сура бошидаги басмала йирикроқ ҳарфлар билан ёзилиб, тафсир матнидан ажратиб берилган. Айрим сахифаларнинг ҳошиясида настаълик хатидаги изоҳлар бор.

Қўлёзма ҳижрий 728 йилда Илёс Ансорий ибн Қудсий томонидан кўчирилган.

“Кашшоф” асарининг **2902** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхаси 257 варақ (514 бет) ҳажмга эга, ўлчами 14,5x22 см, сахифадаги йўллар сони 17 та. Қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб жойлари бор.

Асар матни йирик насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма муқаддимадан бошланган. Муқаддимадан кейин Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Мазкур қўлёзмада Фотиҳа, Бақара ва Оли Имрон суралари тафсир қилинган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи, ундаги оятлар қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Ҳошияда қизил ва қора сиёҳда тартибсиз ёзилган шарҳ ва изоҳлар бор. Ҳар бир варақ пойгирланган.

Қўлёзманинг сўнгги **257^a** варафининг сўнггида мазкур нусха ҳижрий 745 йилда Абдуллоҳ ибн Умар ибн Абдулазиз томонидан кўчирилганлиги қайд этиб қўйилган.

2403 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 334 варақ (668 бет) ҳажмга эга, ўлчами 17x28 см, сахифадаги йўллар сони 27 та. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлган сахифалар талайгина. Нусха бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб жойлари бор.

Асар матни майда сулс хатида ёзилган, мазкур хат турининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда аксарият ҳарфлар нуқтасиз берилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Мазкур қўлёзмада Фотиҳа сурасидан Анфол сурасигача бўлган жами 8 та (Фотиҳа,

Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Аньом, Аъроф, Анфол) суратасир қилинган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. “Кашшоф” асарининг мазкур нусхасининг бошқа нусхаларидан фарқи, бу қўлёзмада сураларнинг нозил бўлган жойи, улардаги оятлар сони кўрсатилмаган. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Ҳошияда насх, настаълик ва риқо хатларида тартибсиз киритилган шарҳ ва изоҳлар бор. Айрим сахифаларда матн қаторларининг орасида ҳам изоҳларни кўриш мумкин. Қўлёзма вараклари рақамланмаган, сахифаларга пойгирлар ҳам қўйилмаган. Қўлёзманинг кўчирилган йили ва кўчирувчиси номаълум.

“Кашшоф” асарининг **4464** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзмаси 197 варак (394 бет) ҳажмга эга, ўлчами 16x24 см, сахифадаги йўллар сони 23 та. Қўлёзма таъмирланмаган, таъмирталаб жойлари кўп, сахифалар жойидан чиқиб кетган. Варақларнинг рақамланмаганлиги, уларга пойгирлар қўйилмаганлигини ҳисобга олсак, вараклар кетма-кетлигининг бузилиб кетиш эҳтимоли бор. Қўлёзманинг бир қатор сахифалари тешилган, бунинг натижасида ҳошиядаги шарҳ ва изоҳлар йўқолиб кетган.

Асар матни йирик насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул вараги йўқ. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи, улар нозил бўлган жой номлари, улардаги оятлар сони ва сура бошидаги басмала йирикроқ ҳарфлар билан қизил сиёҳда ёзилиб, тафсир матнидан ажратиб берилган. Қўлёзма сахифаларининг ҳошиясида настаълик, насх ва риқо хатидаги изоҳ ҳамда шарҳларни кўриш мумкин.

Қўлёзма хижрий 717 \ милодий 1317 йилда Қавомиддин Итқоний томонидан кўчирилган.

4458 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 259 варак (518 бет) ҳажмга эга, ўлчами 18x28 см, сахифадаги йўллар сони 27 та. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлган сахифалар бор. Айрим сахифаларда матннинг маълум бир қисмида ёзув тарқаб кетган. Нусха бир неча марта таъмирланган.

Асар матни насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул варағи йўқ. Кўлёзма асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Мазкур қўлёзмада 6 та сурा (Фотиха, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида ва Анъом) тафсир қилинган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, кўчирувчи сураларнинг номини, улар нозил бўлган жойни, улардаги оятлар сонини тафсир матнидан ажратиб кўрсатиш учун бироз йирикроқ ҳарфлар билан берган. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Ҳошияда насх ва настаълик хатларида қора ва қизил сиёҳда киритилган шарҳлар бор. Айрим саҳифаларда қизил сиёҳда киритилган шарҳ ва изоҳларнинг ранги хиралашиб, ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келган. Кўлёзма варақлари рақамланмаган, саҳифаларга пойгирлар ҳам қўйилмаган. Кўлёзма хижрий 794 йили Муҳаммад ибн Абу Муфахир томонидан кўчирилган.

3427 инвентарь рақам остида сақланаётган кўлёзма 86 варақ (172 бет) ҳажмга эга. Мазкур қўлёзма катта ўлчамили бўлиб, 31x38,5 см, саҳифадаги йўллар сони ҳам 41 та. Кўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлган саҳифалар бор. Айрим саҳифаларда матннинг маълум бир қисмида ёзув тарқаб кетган. Ҳошияларда тартиб билан хуснихатда берилган шарҳ ва изоҳларнинг ҳам кўпгина қисми ўчиб кетган. Нусха бир неча марта таъмирланган.

Асар матни сулс хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул варағи йўқ. Кўлёзма асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Муқаддима жадвал ичидаги берилган бўлиб, бошида лавҳ бор. Мазкур қўлёзмада 6 та сурा (Фотиха, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида ва Анъом) тафсир қилинган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, кўчирувчи сураларнинг номини, улар нозил бўлган жойни, улардаги оятлар сонини тафсир матнидан ажратиб кўрсатиш учун уларни қизил сиёҳда берган. Ҳар бир саҳифада тафсир матни жадвалга олинган, ҳошияда эса насх, сулс ва настаълик хатларида қора сиёҳда киритилган шарҳ ва изоҳлар бор. Кўлёзма варақлари рақамланмаган, саҳифаларга пойгирлар ҳам қўйилмаган. Кўлёзманинг қўчирилган йили ва кўчирувчиси маълум эмас.

“Кашшоф” асарининг яна бир кўлёзма нусхаси **6421** инвентарь рақам остида сақланмоқда. Кўлёзманинг варақлари рақамланган. Ҳар бир варақ юқори қисмининг чап томонига рақамлар қўйиб чиқилган.

Қўлёzmанинг боши йўқ. Унинг биринчи варағи 159^a рақами билан рақамланган. Шунинг ўзи ҳам қўлёzmанинг боши йўқлигини кўрсатади. Мазкур варакдан Худ сураси 77-оятининг тафсири бошланган. Қўлёzmанинг охири ҳам мавжуд эмас. 239^a варакда бошланган Муззаммил сураси тафсирининг охири йўқ. Қўлёzmанинг сўнгги 242-варагининг (аслида қўлёzmага қўйилган рақамлар бўйича бу 401-варак) ярми йиртилган. “Кашшоф” тафсирининг мазкур нусхасида Худ сурасидан Муззаммил сурасигача бўлган жами 12 та суранинг тафсири келтирилган.

Қўлёzма жами 242 варакдан (484 бет) иборат, унинг ўлчами 24x32,5 см, саҳифадаги йўллар сони 41 та.

Қўлёzма бир неча бор таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб жойлари бор. Аксарият саҳифаларда сувдан қолган доғлар бор. Бироқ бу ҳолат тафсир матнига салбий таъсир кўрсатмаган. Тафсир матникинг бемалол ўқиш мумкин.

Тафсир матни насл хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Сураларнинг номи, ундаги оятлар сони ва улар нозил бўлган жой номларини тафсир матнидан ажратиб кўрсатиш учун кўчирувчи уларни қизил сиёҳда йирикроқ ҳарфлар билан берган. Асар матни жадвалга олинмаган. Айрим саҳифаларда ҳошияда шарҳ ва изоҳлар учрайди. Қўлёzmанинг титул варағи ва охири йўқлиги боис унинг кўчирувчиси ва кўчирилган йилини аниқлашнинг имкони йўқ.

Асарнинг яна бир **6450** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёzmаси 293 варак (586 бет) ҳажм, 29x18,5 см ўлчамга эга. Мазкур жилдда “Кашшоф” асарининг иккита ҳар хил қўлёzmасининг маълум бир қисми жамланган. Қўлёzма вараклари ракамланмаган, бироқ ҳар бир варак пойгирланган. Қўлёzма таъмирланганда варакларнинг юқори қисми чап томонига қаламда рақамлар қўйиб чиқилган. Жилдда 1^b варакдан бошлаб 61^b варакгача “Кашшоф”нинг настълиқ хатидаги нусхаси берилган. Унда асарнинг муқаддима қисми ҳамда Фотиха ва Бақара сураларининг тафсири келтирилган. Асарнинг муқаддима қисми ва Фотиха сурасининг дастлабки сураларининг тафсирига шарҳ ва изоҳлар берилган. Сура номлари тафсир матнидан ажратиб кўрсатилмаган. Саҳифадаги йўллар сони 19 та.

Мазкур жилдинг 62^a варагидан бошлаб “Кашшоф” асарининг насх хатида битилган қўлёзма нусхасининг яна бир бошқа қисми бошланган. Асарнинг ушбу қисми 231 (62-293) варак. Унда дастлаб Аъроф сураси тафсирининг сўнгги қисмини қўриш мумкин. Мазкур сура тафсирининг боши йўқ. 97^a варакдан бошлаб Анфол сурасининг тафсири бошланган. Мазкур қўлёзмада сураларнинг номи, уларнинг нозил бўлган жойлари ва улардаги оятлар сони қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Мазкур қўлёзмада тафсирланган охирги сура Каҳф сураси бўлиб, унинг тафсири 279^b варакдан бошланган. Бироқ бу сура тафсирининг ҳам охири йўқ. Демак, “Кашшоф” асарининг мазкур қисмида жами 11 та суранинг тафсири келтирилган. Мазкур қўлёзмада саҳифадаги йўллар сони 25 та. Асар матни ҳаракатлантирилмаган. Айрим саҳифаларни ҳисобга олмагандан, шарҳ ва изоҳлар йўқ. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлган саҳифалар бор. Айрим саҳифаларда матнинг маълум бир қисмида ёзув тарқаб кетган.

Юқорида сўз юритилган “Кашшоф” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд 14 та қўлёзма нусхаси хақидаги библиографик маълумотларни яққолроқ қўриш учун қуида берилган жадвалга мурожаат этиш мумкин.

3-жадвал

“Кашшоф” асарининг

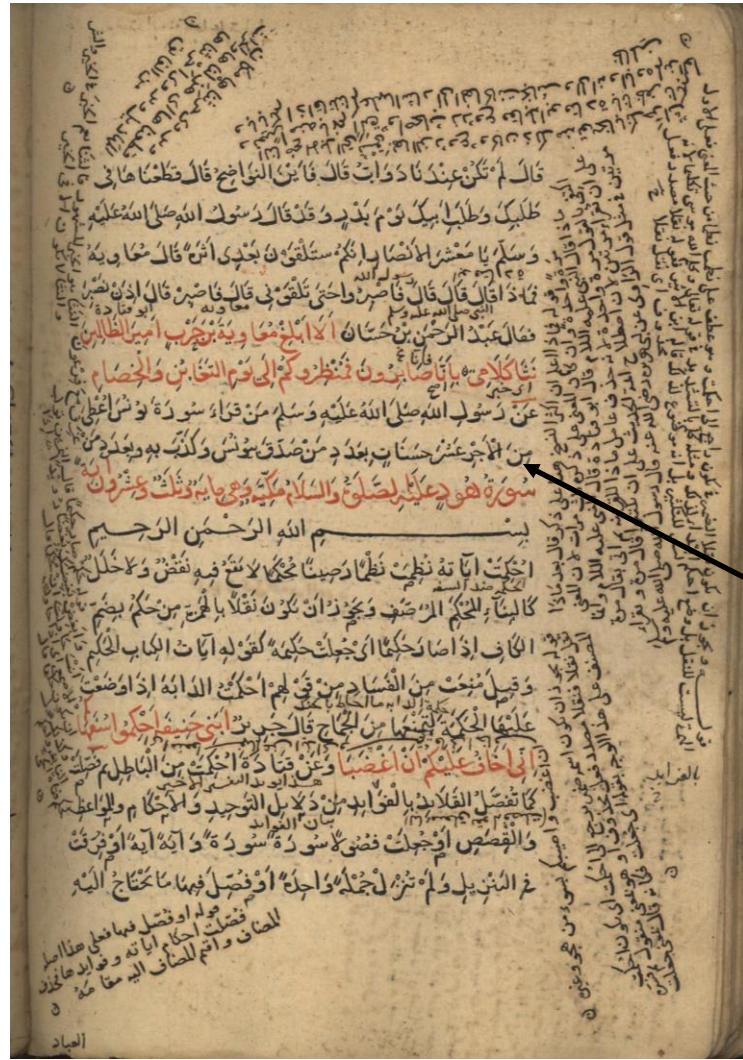
Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги

**Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд
қўлёзма нусхаларининг қисқача библиографик кўрсаткичлари**

№	Инвен- тарь рақам	Қўлёзма кўчирилган йили	Хаттот номи	Варак- лар сони	Қўлёзманинг ўлчами (см.да)
1.	1909	837/1433	Муҳаммад Козруний	762	18x26
2.	6048	номаълум	номаълум	336	17,5x25,5
3.	7946	1059/1649	Ҳофиз Солиҳ	478	16x27
4.	6043	823/1420	Абдураҳмон ибн Абу Бакр	415	17x26,5
5.	7949	823/1420	Абдураҳмон ибн Абу Бакр	516	17x26,5
6.	2423	759/1358	Аҳмад ибн Маҳмуд Шоший	237	13,5x24
7.	11583	728/1328	Илёс Ансорий ибн Кудсий	318	18x26
8.	2902	745/1344	Абдуллоҳ ибн Умар ибн Абдулазиз	257	14,5x22

9.	2403	номаълум	номаълум	334	17x28
10.	4464	717/1317	Қавомиддин Итқоний	197	16x24
11.	4458	794/1392	Муҳаммад ибн Абу Муфахир	259	18x28
12.	3427	номаълум	номаълум	86	31x38,5
13.	6421	номаълум	номаълум	242	24x32,5
14.	6450	номаълум	номаълум	293	29x18,5

**МАҲМУД ЗАМАҲШАРИЙНИНГ “КАШШОФ” АСАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚҮЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА САҚЛАНАЁТГАН
ҚҮЛЁЗМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР**

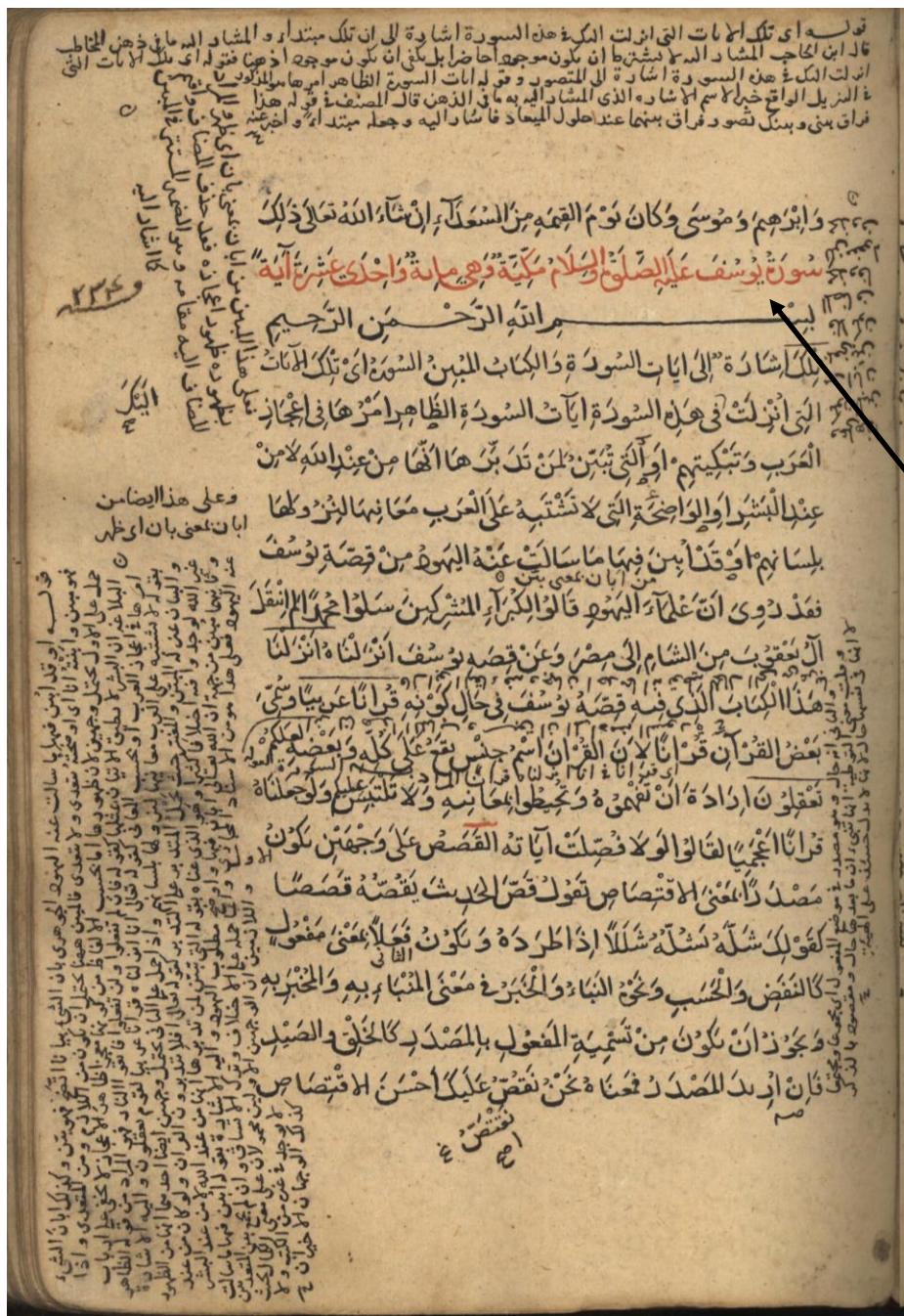

13-расм. “Кашиоф” асарининг 6048 инвентарь рақам
остида сақланаётган қўлёзма нусхасининг 112^Б вараги.

Тафсир матнидан сураларнинг номи, ундаги ояtlар сони,
ояtlар нозил бўлган жойни ажратиб кўрсатиш учун улар
кўчирувчи томонидан қизил сиёҳда бироз иирикроқ ҳарфлар билан
қўйидаги тарзда берилган:

**سورة هود عليه الصلوة و السلام مكية
و هي مائة و ثلاثة و عشرون آية**

Худ сураси, Маккада нозил бўлган, 123 оятдан иборат.

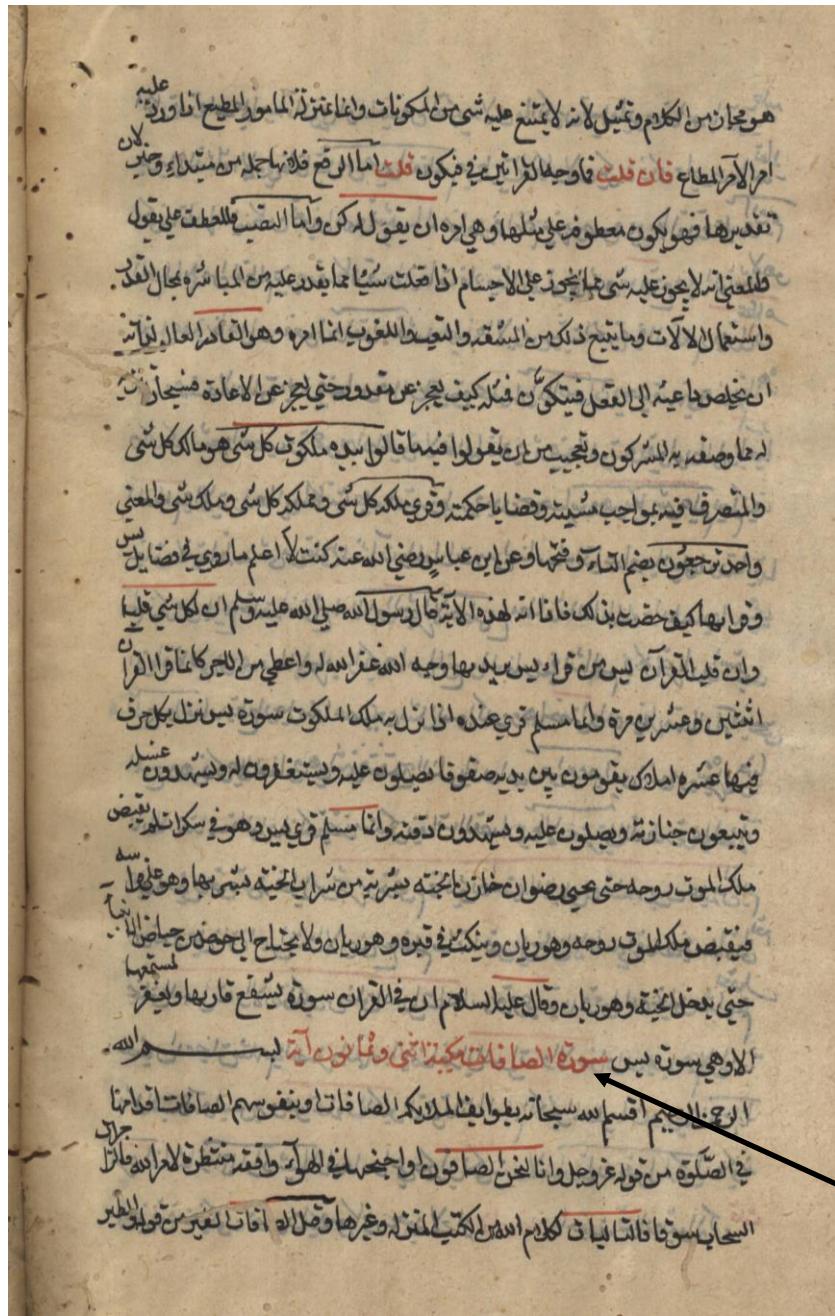

14-расм. “Кашиоф” асарининг 6048 инвентарь рақам остида сақланадиган қўллўзма нусхасининг 149⁴ вараги.

Мазкур варақда ҳам сураларнинг номи, ундаги ояtlар сони, ояtlар нозил бўлган жойни ажратиб кўрсатиш учун улар кўчирувчи томонидан қизил сиёҳда бироз йирик хат орқали тафсир матнидан ажратиб кўрсатилган:

سورة يوسف عليه الصلوة و السلام مكية و هي مائة و احدى عشر آية

Юсуф сураси, Маккада нозил бўлган, 111 оятдан иборат.

15-расм. “Кашиоф” асарининг 7946 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхасининг 228^Б вараги.

Мазкур қўлёзмада ҳам сураларнинг номи, улардаги оялар сони, оялар нозил бўлган жой ажратиб кўрсатилган. Бироқ кўриб турганимиздек, унда кўчирувчи томонидан хатоликка йўл қўйилган. Яъни кўчрувчи томонидан берилган қўйидаги жумлада “юз” сўзи тушиб қолган ва натижада 182 оядан иборат Соффот сураси “82 оядан иборат”, деб нотўғри берилган.

سورة الصافات مكية اثني و ثمانون آية

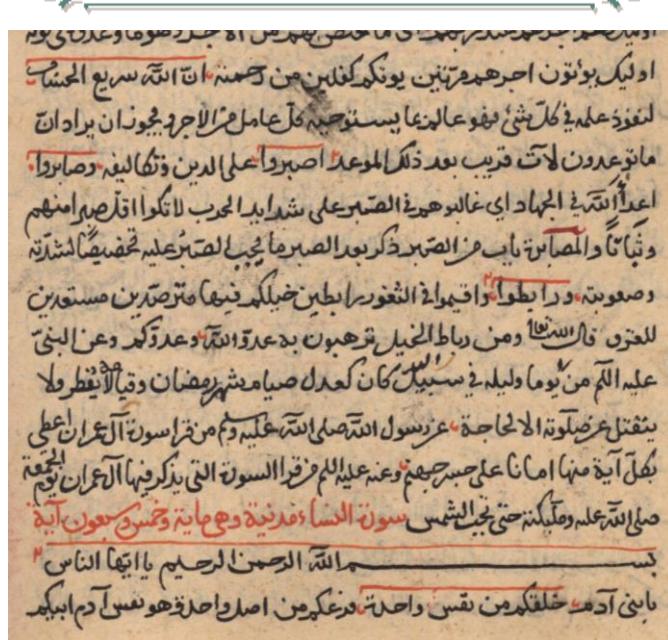

الحمد لله الذي اتقى القرآن كلامه مولفه مقامه ونزله حسب الصالح
من يحيى، وحمله بالتحفه وفتحها وبالاستغاثة بكتابها، وأوجاه على عباده
فنشبها ومحكمها، فقصدهم سوراً وسورة ايات، وفيهن بنصوص عبادات
وما هي الأصوات مبتداً مبتدةً، وسمات من شأنها مختصر، فسبحان الله
استاذ يا لا إله ولا قدر، ورسم كل شيء سواه بالحدوث عن العادة
أنساها لتنا باساطعها ينبع ندى، فاطعاً برهانه وحياناً ناطقاً بيئناه
وحيجاً قدراً عزيزاً غير ذي عوج، مفتاح المذاق الينية والدنيا و يتدا
بصدق اقامابين يديه من الكتب المتما وندة، مبحة باقي دون كل مجرّد
وجهٍ كل رغبات، حارياً من سایر الكتب على كل إنسان في كل مكان، أبا
هم طوب بعارضته مزال العرب القراء، وأباكم به من تحدي به فرقها
لهم سمة للإنسان ما وله به اوداشه واحد في فضحائهم، ولم ينفع

16-расм.

“Кашиоф” асарининг
6043 инвентарь рақам
остида сақлананаётган
қўлёзма нусхасининг 1^Б
вараги.

Асарининг титул вараги
йўқ. Қўлёзма муқаддимадан
бошланган. Муқаддима
нақшинкор жадвалда
берилган. Муқаддимадан
кейин сураларнинг
тафсири жадвалга
олинмаган.

17-расм.

“Кашиоф” асарининг 6043
инвентарь рақам остида
сақланадиган қўлёзма
нусхасининг 150^Б вараги.

Мазкур қўлёзмада ҳам
сураларнинг номи, улардаги
оятлар сони, оятлар нозил
бўлган жойлар ажратиб
кўрсатилган:
سورة النساء مدنية
و هي مائة و خمس و سبعون آية
**Нисо сураси, Мадинада
нозил бўлган, 175 оятдан
иборат.**

وَعَلَى نَسْهِ يُقَالْ خَلَتْ عَلَيْهِ وَعَنْهُ وَكَذَلِكَ حَسِنَتْ عَلَيْهِ
 عَنْهُ ثُمَّ أَخْبَرَاهُ إِنَّا مَرِيدُكَ وَلَا يَدْعُكَ لِحَاجَتِهِ
 هُوَ الْعَنْيُ الَّتِي سَتَحْلِلُ عَلَيْهِ الْمُحَاجَاتِ وَلَكُنْ لِحَاجَتِكَ وَقُوَّتِ
 لِلثَّوَابِ وَإِنْ تَبْرُلُوا مَعْظُوقَ عَلَيْكُمْ إِنْ تُؤْمِنُوا وَسَقُوا
 سَبِيلَكُمْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ تَخْلُقُونَ مَا سَوَّكُمْ عَلَىٰ خَلَافِ صِفَاتِكُمْ
 الْغَيْرِ فِي الْوَيَانِ وَالشَّعُورِ غَيْرَ مُتَوَلِّينَ عَنْهُمَا لِقُولِهِ وَبَيْانِ
 حَلْقِ جَنَدِكَ وَقِيلُوهُمُ الْمَلَائِكَةُ وَقِيلَ الْمُنْصَارُ وَعِزَابُ
 فَتَاهُ سَكِينَكَ وَالنَّجَمُ وَعِزَالُ الْحَسَنِ الْحَمِيمِ وَعِزَالُ عَلْمِهِ فَأَمْرَرَ
 وَالْدُّرُومُ وَسِيلُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ عَلَىٰ الْقَوْمِ وَكَانَ سَلْمَانُ
 إِلَيْهِمْ قَضَرَبَ عَلَىٰ بَعْنَانَ وَقَاتَ الْفَلَدَ وَقَوْمُهُ وَالَّذِي نَفَسَتِ
 يَكْ لِوَكَانَ الْمَنَانُ مَنْوَطًا بِالْفَرِيَا لِشَاؤَلَةِ رَحَانَ مِنْ فَارِسِ
 عَزِزُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ مِنْ قَدْرِ سُورَةِ مُحَمَّدٍ كَانَ حَقَّ
 عَلَى اللهِ أَنْ يَسْقِيَهُ مِنْ آهَارِ الْجَنَّةِ **سُورَةُ الْفَتحِ مَدْنِيَّة**
وَهِيَ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ آيَةً مِنْ سُورَاتِ الْمُهَاجَرَةِ
 اللَّهُ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ

هُوَ فَتَحُ مَلَكَ وَقَدْ نَزَّلَتْ مَتَرْجِمَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
 عَنْهُ مَلَكُ عَامِ الْخَدِيَّةِ عَلَيْهِ لِهِ بِالْفَتْحِ وَجِئَ بِهِ عَلَىٰ لِفَظِ الْمَاضِيِّ
 عَلَىٰ عَادَةِ رَتْلِ الْعَرَقِ سُخَانَهُ فِي اخْتِيَارِهِ لَا تَنَا فِي تَحْقِيقِهِ
 وَتَيَقِنُهُمَا بِنَزَّلِهِ الْكَلَمَةِ الْمُوْجُودَةِ وَفِي ذَلِكَ مِنَ الْفَخَامَةِ وَالْأَكْلِ
 عَلَىٰ عَلَوْ شَاءَ الْمُخْتَرُ مَا لَا يَخْيَى فَازْ قَلْتَ لَيْفَ جُعلَ فَتْحُ
 مَلَكَ عَلَهُ لِلْمَغْفِرَةِ قَلْتَ لَمْ يَجْعَلْ عَلَهُ لِلْمَغْفِرَةِ وَلَكِنْ لِجُنَاحِ
 مَا عَدَدَهُ مِنَ الْأَمْوَالِ الْأَرْبَعَةِ وَهِيَ الْمَغْفِرَةُ وَاسْتَهِمَ الْعَمَّامُ
 وَهُدَائِيَّةُ الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ وَالنَّصْرُ الْعَرَبِيُّ كَانَ قِيلَ سَرْنَالِكَ

18-расм. “Кашиоф” асарининг 4464 инвентарь рақам остида сакланадиган қўлёзма нусхасининг 189⁴ вараги.

Мазкур қўлёзмада ҳам сураларнинг номи, улардаги ояtlар сони, ояtlар нозил бўлган жой ажратиб кўрсатилган:

سُورَةُ الْفَتحِ مَدْنِيَّة وَهِيَ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ آيَةً

Фатҳ сураси, Мадинада нозил бўлган, 29 ояддан иборат.

المفصل في صنعة الاعراب

“Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб”
асарининг қўлёзма нусхалари

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондидаги “Муфассал” асарининг 6 та қўлёзма нусхаси сақланади. Қуйида уларнинг тавсифини келтирамиз.

“Муфассал” асарининг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **11459** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Мазкур қўлёзма Қутбиддин Шерозий томонидан ҳижрий 744 / милодий 1343 йилда насх хатида кўчирилган. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 155 варақ(310 бет)дан иборат. Ихчамгина бу қўлёзма 12,5x18 см ўлчамга эга. Ҳар бир сахифадаги йўллар сони 17 та. Қўлёzmанинг ҳар бир варағи пойгиранган. Картон муқовали мазкур қўлёзма таъмирланган. Қўлёzmада сув тегиб, нуқсонли бўлиб қолган жойлар ҳам бор, бироқ асар матнига путур етмаган. Асар матни жадвалга олинмаган, матн атрофида, яъни ҳошияда жуда майда қилиб настаълик хатида берилган шарҳ ва изоҳлар талайгина. Ҳатто матн қаторларининг орасида ҳам изоҳларни кўриш мумкин.

Қўлёzmанинг титул варағи йўқ, у муқаддимадан бошланган. Муқаддима 3^а вараққача давом этган. Муқаддимада аллома Замахшарий мазкур асари 4 қисмдан иборатлигини таъкидлаб ўтган, булар “Ислар”, “Феъллар”, “Кўмакчилар”, “Юқоридағиларнинг муштараклик ҳолатлари” номли қисмлардир:

كتاب المفصل في صنعة الاعراب مقسمًا اربعه اقسام
القسم الاول في الاسماء القسم الثاني في الافعال
القسم الثالث في الحروف القسم الرابع في المشترك

3^б варақдан қўйидаги жумла билан асарнинг биринчи қисми, яъни “Ислар қисми” бошланган:

القسم الاول من الكتاب و هو قسم الاسماء

“Асарнинг биринчи қисми бу Ислар қисми”

Бироқ асарда қисмларнинг номи матндан ажратиб кўрсатилмаган. Шу тариқа қўлёзмада асарнинг ҳар тўрт қисми, яъни “*Ислар*”, “*Феъллар*”, “*Кўмакчилар*”, “*Юқоридагиларнинг муштараклик ҳолатлари*” номли қисмлар мавжуд. Уларда араб нахву сарфининг барча қонун-қоидалари батафсил баён этилган.

Кўлёзманинг 154^a варағида мазкур қўлёзма ҳижрий 744 йилда ёзиб тугатилганлиги қайд этилган.

5198 инвентарь рақам остида аллома Замахшарийнинг “Муфассал” асарининг яна бир қўлёзма нусхаси сақланади. Унинг ҳажми 222 варақ (444 бет), ўлчами 15x19 см, саҳифадаги йўллар сони 11 та. Мазкур қўлёзма таъмирланган.

Йирик насх хатида қўчирилган мазкур нусханинг титул варағи йўқ. У асар муқаддимасидан бошланган. 4^b вараққача давом этган муқаддима саҳифаларининг ҳошияларида риқо, насх ва настълиқ хатларида киритилган шарҳ ва изоҳларни кўриш мумкин. 5^a варақдан асарнинг биринчи қисми, яъни “*Ислар қисми*” бошланган. Кўчирувчи хаттот қўлёзмада асарнинг қисмларини ажратиб бермаган, ҳатто қисмларнинг номлари асар матни билан бир хилда ёзилган. Шунинг учун бир қарашда уларни ажратиб олиш қийинроқ. Бунинг учун тадқиқотчи асарнинг тўлиқ матни билан танишиб чиқиши лозим. Кўлёзмада асарнинг сўнгги тўртинчи қисмининг охири йўқ.

“Муфассал” асарининг **3697** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхаси 335 варақ (670 бет) ҳажмга эга. Мазкур қўлёзма 25x16 см ўлчамга эга, саҳифадаги йўллар сони 23 та.

Кўлёзма саҳифалари таъмирланмаган, унинг дастлабки варақларида сувдан қолган доғлар бор, бироқ матнга путур етмаган, уларни ўқиш мумкин. Кўлёзма яхши сақланган. Варақлар пойгирланган, кейинчалик эса рақамлаб чиқилган.

Мазкур қўлёзмада асарнинг муқаддимаси ва Ислар қисмининг дастлабки саҳифалари йўқ. Кейинчалик қўлёзманинг жилди таъмирланганда унинг бошига 2-3 варақ қўшилган ва унга асарнинг

фихристи тузиб, ёзилган. Мазкур фихрист асосида тадқиқотчи асарнинг керакли қисмини, ҳатто қисмлар ичидаги зарур мавзуни осонгина топиши мумкин. Масалан, биргина “*Ислар қисми*”нинг ўзи ҳам жинс категорияси, келишиклар, сифатдош, масдарлар, бирлик, иккилиқ, кўплик каби мавзулар бўйича ажратилган ва фихристда бу мавзуларнинг саҳифалари аниқ кўрсатиб ўтилган. Унга қўра 174-варакдан “*Феъллар*”, 219-варакдан “*Кўмакчилар*”, 262-варакдан “*Уларнинг муштараклик ҳолатлари*” қисмлари бошланади. Кўчирувчи хаттот ҳам қисмларнинг номини, унинг таркибидаги мавзуларни асар матнидан бироз йирикроқ ҳарфлар билан бериб, уларни ажратиб кўрсатган. Тўртинчи қисмнинг охирида мазкур қўлёзма ҳижрий 768 \ милодий 1367 йилда кўчирилганлиги қайд этиб қўйилган.

Асарнинг **5675** инвентарь рақам остида сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси 87 варақ (174 бет) ҳажмга эга. Мазкур қўлёзма ихчамгина бўлиб, 14,5x18 см ўлчамга эга, саҳифадаги йўллар сони 11 та.

Қўлёзмада таъмирталаб саҳифалар анчагина, айрим саҳифалар йирилган, айримлари тешилган, баъзи саҳифаларда матннинг қаторлари ўчиб кетган жойлар бор. Варақлар пойгирланмаган, рақамланмаган.

Мазкур қўлёзма тўлиқ нусха эмас. У асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Муқаддимадан сўнг *Ислар қисми* берилган. Қўлёзмада ҳатто *Ислар қисми* ҳам охиригача эмас. Қўлёзманинг ихчамлигидан мазкур нусхада асарнинг фақатгина биринчи қисми берилиши кўзда тутилган, деган хуносага келиш мумкин. Сулс хатида ёзилган матн ҳаракатлантирилмаган. Ҳошияларда сулс, риқо, настаълик хатларида киритилган шарҳ ва изоҳлар талайгина, айрим изоҳларни қаторлар орасида ҳам кўриш мумкин.

“Муфассал” асарининг **8972** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзмаси 15x22 см ўлчамга эга бўлиб, ушбу жилдда 3 та турли асарларнинг бўлаклари жамланган. Ундаги дастлабки 58 варақда Замахшарийнинг “Муфассал” асарининг бир қисми берилган. Қўлёзмада мавжуд асарнинг бир бўлаги “*Ислар қисми*”нинг “*Келишиклар*” мавзуси билан бошланиб, “*Феъллар қисми*”нинг

“Хозирги замон” мавзуси билан тугайди. Лекин жилддаги парчада мавзу охирига етмаган, яъни охиридаги вараклар йўқ. Матн настаълиқ хатида битилган, ҳаракатлар қўйилмаган, саҳифадаги йўллар сони 10 та. Айрим саҳифаларда настаълиқ хатида киритилган шарҳ ва ҳошияларни кўриш мумкин.

Кўлёzmанинг мазкур қисми таъмирталаб, айрим саҳифалар йиртилган, айримлари тешилган, баъзи саҳифаларда матннинг қаторлари ўчиб кетган жойлар бор. Вараклар пойгирланган.

3272 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 17x25,5 см ҳажмга эга. Ундаги жилдда “Муфассал” асарининг иккита турли қўлёзма нусхаларининг маълум бир қисмлари жамланган. Жилддаги дастлабки 71 варакда биринчи китоб берилган. Унда “Муфассал” асари муқаддимадан бошланган. Китобнинг 2⁶ варағидан эса асарнинг “*Ислар қисми*” бошланган, бироқ бу қисмнинг ҳам охири йўқ. Мазкур китобда матн саҳифадаги 15 та йўлда сулс хатида берилган, матн ҳаракатлантирилган. Китобда қисм номи, шунингдек, “*Ислар қисми*”ни ташкил этувчи мавзулар номлари асар матнидан йирикроқ ҳарфлар билан, бироз қорайтирироқ берилган. Бу эса ўқувчига керакли мавзуни топишда қўл келади. Саҳифаларда турли хат турларида киритилган шарҳ ва изоҳлар талайгина. Вараклар пойгирланмаган, рақамланмаган.

Жилднинг 72^a варағидан “Муфассал” асарининг яна бир қўлёзма нусхасининг бир бўлаги бошланади. Бунда асарнинг “*Ислар қисми*”нинг охирги саҳифалари берилган. Давомида асарнинг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмлари тўлиқ берилган. Мазкур китобда қисмларнинг номлари, улар таркибидаги мавзулар номлари йирик ҳарфлар билан қизил сиёҳда ажратиб кўрсатилган. Унинг айрим саҳифаларида шарҳ ва изоҳларни кўриш мумкин. Мазкур китобдаги матн ҳам сулс хатида ҳаракатларсиз ёзилган. Саҳифаларда пойгирлар йўқ, вараклар рақамланмаган. Саҳифадаги йўллар сони 15 та.

Китобнинг сўнгги саҳифасида қўлёзма Ҳусайн ибн Ҳожи ар-Розий томонидан ҳижрий 822 \ милодий 1419 йилда кўчирилганлиги кўрсатиб ўтилган.

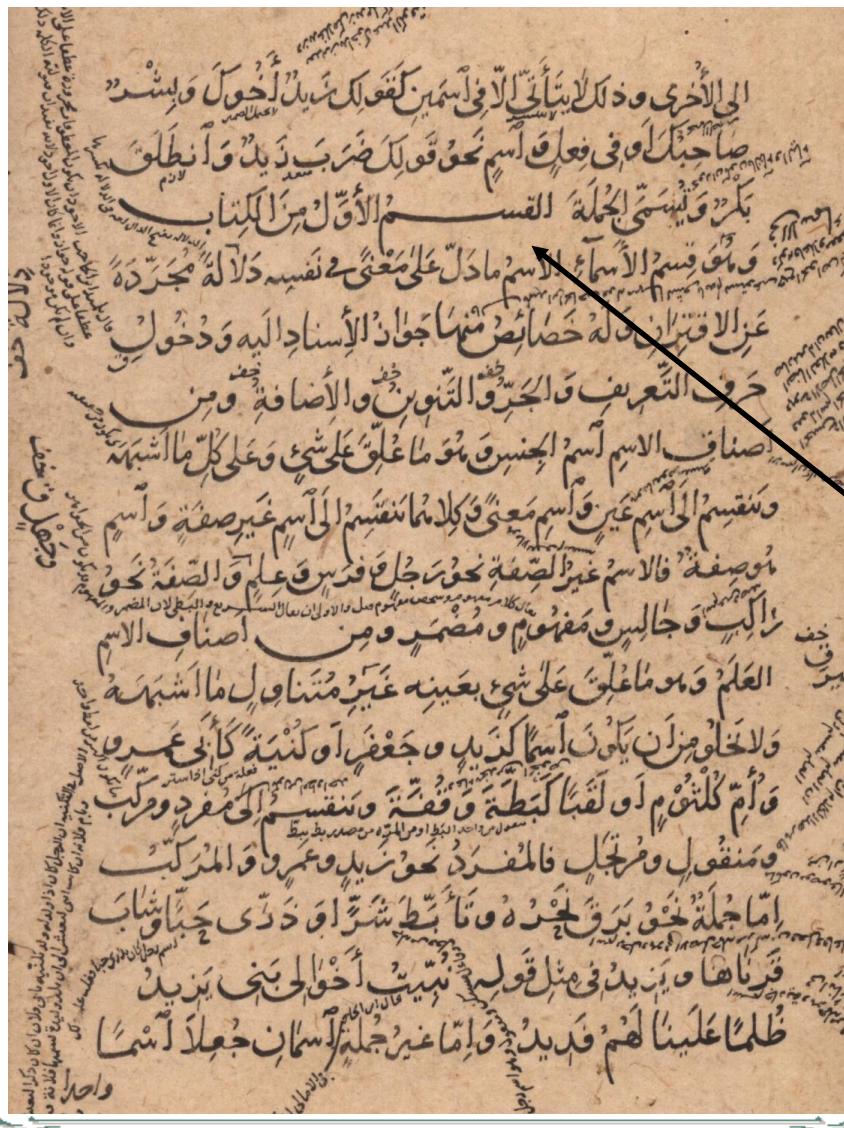
Юқорида сўз юритилган “Муфассал” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд б та қўлёзма нусхаси хақидаги библиографик маълумотларни яққолроқ кўриш учун қуида берилган жадвалга мурожаат этиш мумкин.

4-жадвал

**“Муфассал” асарининг
Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд
қўлёзма нусхаларининг қисқача библиографик кўрсаткичлари**

№	Инвен- тарь ракам	Қўлёзма кўчирилган йили	Хаттот номи	Варақ- лар сони	Қўлёzmанинг ўлчами (см.да)
1.	11459	744/1343	Кутбиддин Шерозий	155	12,5x18
2.	5198	номаълум	номаълум	222	15x19
3.	3697	768/1367	номаълум	335	25x16
4.	5675	номаълум	номаълум	87	14,5x18
5.	8972	номаълум	номаълум	58	15x22
6.	3272	822/1419	Хусайн ибн Ҳожи ар-Розий	71	17x25,5

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ
“АЛ-МУФАССАЛ ФИ САНЬАТИ-Л-ИҶРОБ” АСАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚҮЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА САҚЛАНАЁТГАН
ҚҮЛЁЗМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР

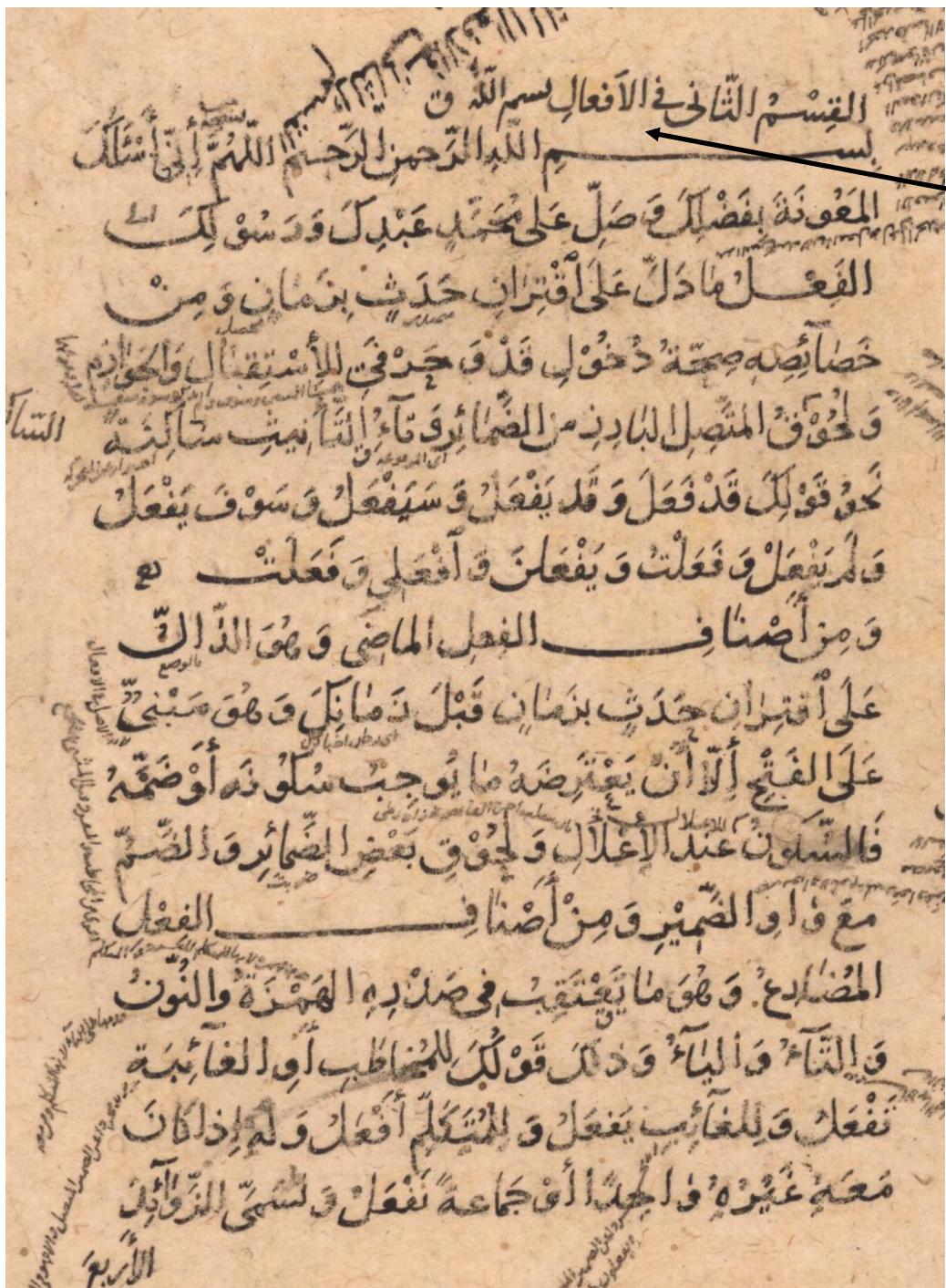
19-расм. “Муфассал” асарининг **11459** инвентарь рақам
остида сақланнаётган қўлёзма нусхасининг 3^б вараги.

Қўлёзманинг титул вараги йўқ, у муқаддимадан бошланган.

Муқаддима 3^а варакқача давом этган. Расмда келтирилган
3^б варакдан кўйидаги жумла билан асарининг биринчи қисми, яъни
Исллар қисми бошланган:

القسم الأول من الكتاب و هو قسم الاسماء

“Асарининг биринчи қисми бу Исллар қисми”

20-расм. “Муфассал” асарининг 11459 инвентарь рақам остида сакланаётган қўллётма нусхасининг 85^Б вараги.
Мазкур варакдан қўйидаги жумла билан асарнинг иккинчи қисми, яъни Феъллар қисми бошланган:

القسم الثاني في الأفعال
“Иккинчи қисм – Феъллар қисми”

مقدمة الادب

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма нусхалари

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондидаги **2699, 1497⁶², 3807, 3628, 9477, 7352, 429, 1301** инвентарь рақамлар остида “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 8 та қўлёзма нусхаси сақланади. Қўйида уларнинг тавсифини келтирамиз.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **429** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 375 варақ(750 бет)дан иборат бўлиб, 16x18,5 см ўлчамга эга. Ҳар бир сахифадаги йўллар сони 8 та. Аслида қўлёзманинг варақлари пойгирланган бўлган, аммо қўлёзманинг варақлари йиртилганда, кейинчалик эса таъмирланганда пойгирлар йўқолиб кетган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб. Қўлёзма сувга тушиб, айrim сахифалари таъмрталаб бўлиб қолган. Қўлёзманинг дастлабки варақлари йиртилган, айнан шу варақларда матнни ўқиш имкони йўқ. Бетартиб тикилган варақлар ҳам талайгина. Кўплаб сахифаларда матннинг бир неча қаторлари ўчиб кетган.

Асарнинг асосий арабча матни йирик насх хатида 8 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга асарнинг форсча таржимаси киритилган. Форсча таржима айrim сахифаларда насх, баъзи сахифаларда эса настаълиқда ёзилган. У арабча матнга нисбатан майдароқ ёзилган. Аксарият сахифаларда бетартиб киритилган форсча матннинг сўзлари ўчиб кетган.

Қўлёзма асарнинг муқаддимасидан бошланган. 4^a варақда бетартиб ёзувлардан иборат титул варақни кўриш мумкин. Унда

⁶² “Муқаддамату-л-адаб” асарининг **2699** ва **1497** инвентарь рақам остидаги қўлёзма нусхалари нодир нусхалар ҳисобланади.

асар 5 қисмдан иборат эканлиги ёзилган ва қисмлар номма-ном санаб ўтилган:

<i>Асар беш қисмдан иборат</i>	و هو على خمسة اقسام
<i>Биринчи қисм “Ислар қисми”</i>	القسم الاول: في الاسماء
<i>Иккинчи қисм “Феъллар қисми”</i>	القسم الثاني: في الافعال
<i>Учинчи қисм “Ёрдамчи сўзлар қисми”</i>	القسم الثالث: في الحروف
<i>Тўртминчи қисм “Исларнинг турланиши қисми”</i>	القسم الرابع: في تصریف الاسماء
<i>Бешинчи қисм “Феълларнинг тусланиши қисми”</i>	القسم الخامس: في تصریف الافعال

Шундан кейин асарнинг биринчи “Ислар қисми” бошланган. Анъанавий басмаладан кейин катта ҳарфлар билан “باب” (“Боб”) ёзилиб, 7^а саҳифагача замон ва вақтни англатувчи сўзлар берилган. Сўзларнинг берилиш тартиби ҳақида сўз юритадиган бўлсак, унда вақт ва замонни англатувчи кун қисмлари, милодий ва ҳижрий ой номлари, ҳафта кунлари, йил фасллари каби сўзлар кетма-кетликда бериб кетилган. Агар сўзнинг кўплік шакли мавжуд бўлса, бирлик шаклидан кейин кўплиги ҳам ёзилган. Масалан:

<i>Вақт – вақтлар</i>	وقت - اوقات
<i>Замон - замонлар</i>	زمان - ازمان
<i>Аср – асрлар</i>	قرن - قرون
<i>Йил – йиллар</i>	سنة - سنوات
<i>Тун – тунлар</i>	ليل - ليالي
<i>Кун - кунлар</i>	يوم - أيام

7^а саҳифанинг ярмидан бошлаб, “Ислар қисми”нинг иккинчи боби бошланганлигини билдириш учун кўчирувчи катта ҳарфлар билан “بَاب” (“Боб”) сўзини ёзиб, ушбу бобда само, фалак, уфқ, шарқ, ғарб, жануб, шимол, шунингдек, ҳамал, савр, жавзо каби бурж номлари, ой, қуёш, юлдузлар, сайёralар, булут, ёмғир, қор, тун, кун, зулмат, шамол, совуқ ҳаво, иссиқ ҳаво, бўрон, тўфон, қатор само жисмларини англатувчи сўзлар берилган. Улар ҳам худди юқориги боб каби берилган. Бу бобда ҳам кўплик шакли мавжуд сўзларнинг кўплик шакли сўзнинг бирлик шаклидан кейин бериб кетилган. Жумладан:

<i>Само – самолар</i>	سماء - سموات
<i>Фалак – фалаклар</i>	فَلَّاک - افلاك
<i>Уфқ – уфқлар</i>	افق - آفاق
<i>Бурж – буржлар</i>	برج - ابراج
<i>Юлдуз – юлдузлар</i>	كوكب - کواكب
<i>Нур – нурлар</i>	نور - انوار
<i>Зулмат – зулматлар</i>	ظلمة - ظلمات
<i>Булут – булутлар</i>	سحابة - سحائب
<i>Шамол – шамоллар</i>	ريح - رياح

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг мазкур фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан яна бири **7352** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 14,5x22 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 9 та. Қўлёзманинг ҳар бир варагининг юқори қисмининг чап тарафига рақамлар қўйилган. Бироқ бу қўлёзма кейинчалик сочилиб кетиб, қайта йиғилган. Аммо қўлёзма вараклари бетартиб қилиб қўйилган. Қўлёзма 200 варакдан ортиқ ҳажмга эга бўлишига қарамай, варакларининг деярли ҳаммаси бетартиб. Масалан 150-варакдан

кейин 231-варак, 218-варакдан кейин 136-варак, 223-варакдан кейин 127-варак келган. Хато тахланган вараклар рўйхатини узок давом эттириш мумкин. Қўлёзма муқовадан ажратилиб, вараклари тартибланган ҳолда қайта йигилсагина, тадқиқот учун яроқли ҳолга келиши мумкин. Қолаверса, қўлёzmанинг жуда кўп вараклари тушиб қолган ёки йиртиб олинган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб. Қўлёзма сувга тушиб, айrim сахифалари таъмрталаб бўлиб қолган.

Асарнинг асосий арабча матни йирик насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга асарнинг форсча таржимаси киритилган. Форсча таржима айrim сахифаларда насх, баъзи сахифаларда эса настаълиқда ёзилган. У арабча матнга нисбатан майдароқ ёзилган. Аксарият сахифаларда бетартиб киритилган форсча матннинг сўзлари ўчиб кетган.

Қўлёзма асарнинг муқаддима қисмининг охиридан бошланган. Дастребки сахифалари йўқ. Қўлёзмада асарнинг “Ислар қисми” ва “Феъллар қисми”нинг ярмини кўриш мумкин. Бироқ юқорида таъкидлаганимиздек, қўлёзма ҳозирги ҳолатида тадқиқот учун яроқсиз.

Асарнинг қўлёзма нусхаларидан яна бири **9477** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 18,5x27 см ўлчамга эга. Ҳар бир сахифадаги йўллар сони 9 та. Қўлёzmанинг ҳар бир варагининг юқори қисмининг чап тарафига рақамлар қўйилган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб. Қўлёzmанинг дастребки вараклари йиртилиб кетган.

Асарнинг асосий арабча матни йирик насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга асарнинг айrim жойларининг форсча таржимаси киритилган. У арабча матнга нисбатан майдароқ ёзилган.

Қўлёzmанинг дастребки сахифалари йўқ. У асар муқаддимасининг сўнгги жумласидан бошланган. Ундан кейин асарнинг биринчи қисми, яъни “Ислар қисми” бошланган. “Ислар қисми” 45 варакни ташкил этади. Мазкур қисмнинг дастребки 27 варагидаги асар матни

қизил сиёҳли жадвалга олиб чиқилган. Қўлёzmанинг 46-варагидан асарнинг иккинчи қисми, яъни “Феъллар қисми” бошланади. Мазкур қисм бир рақамидан бошлаб, рақамланган. “Феъллар қисми” 138 варакдан иборат. Қўлёzmанинг ҳажми 183 варакни ташкил этади.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг мазкур фондда сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси **3628** инвентарь рақам остида сақланади. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмасида форсча таржима ҳам бўлиб, у 14,5x24 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 9 та. Қўлёzmанинг ҳар бир варагининг юқори қисмининг чап тарафига рақамлар кўйилган. Қолаверса, ҳар бир варақ пойгирланган. Қўлёзма 304 варакдан иборат. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб жойлари бор.

Асарнинг асосий арабча матни чиройли насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга майда настълиқ хатида асарнинг форсча таржимаси киритилган. Асарнинг арабча матни тўлиқ ҳаракатлантирилган.

Қўлёзма асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. З^a варакдан бошлаб, асарнинг биринчи қисми “Исллар қисми” бошланган. Унда боб ва фаслларни ажратиб кўрсатиш учун кўчирувчи “боб” ва “фасл” сўзларини қизил сиёҳда ёзган. Қўлёzmанинг 89^b варагидан бошлаб, асарнинг иккинчи қисми “Феъллар қисми” бошланган. Бироқ қўлёзмада бу қисмнинг сўнгги охирги саҳифалари йўқ. Мазкур қисмда ҳам боб ва фасл номлари қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган.

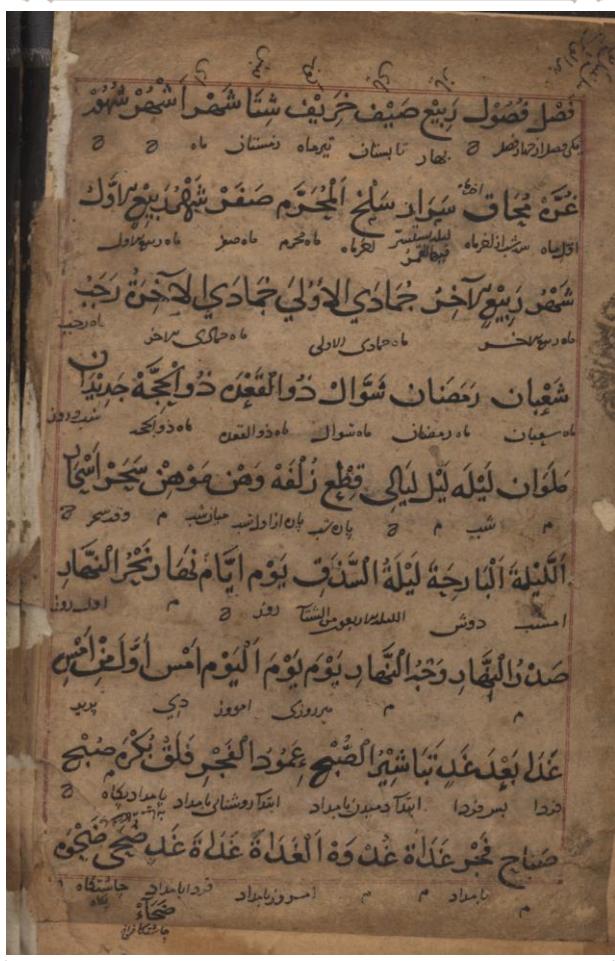
“Муқаддамату-л-адаб” асарининг фондда сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси **3807** инвентарь рақам остида сақланади. Нусха 18,5x26 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 9 та. Қўлёzmанинг вараклари пойгирланган. Нусханинг умумий ҳажми 136 варакдан иборат. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб жойлари бор. Айниқса, қўлёzmанинг дастлабки 10 варагида матн ўчиб кетган жойлар талайгина.

Асарнинг асосий арабча матни чиройли насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у

ерга майда настаълиқ ва насҳ хатларида форсий ва туркий сўзликлар киритилган. Арабча матнинг аксарият қисми ҳаракатлантирилган.

Кўлёзма асарнинг “Феъллар қисми”ни ўз ичига олган. Боб номлари қизил сиёҳ билан асар матнидан ажратиб кўрсатилган.

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ
“МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚҮЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА САҚЛАНАЁТГАН
ҚҮЛЁЗМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР**

21-расм. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 9477 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхасининг 1^Б вараги.

Мазкур варак асарнинг биринчи қисми, яъни “Ислмар қисми”нинг дастлабки саҳифаларидан. Асарнинг асосий арабча матни йирик насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга асарнинг форсча сўзлиги киритилган. Бирликдаги сўзларнинг тагига “бирлик” сўзининг арабча варианти, яъни “муфрад” сўзини қисқартирган ҳолда “мим”, кўпликдаги сўзларнинг тагига “жамъ” сўзини қисқартирган ҳолда “жим” ҳарфи қўйиб кетилган:

бирлик	←	мفرد	←	м
кўплик	←	жум	←	ж

22-расм. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 9477 инвентарь рақам остида сақланадиган қўллётма нусхасининг 8^Б вараги.

Мазкур варақ асарининг биринчи қисми, яъни “Ислар қисми”га мансуб. Юқорида айтилганидек, мазкур варақда кўплик шакли мавжуд сўзларнинг бирлиги билан бирга кўплиги ҳам берилган:

<i>боғлар</i>	<i>حدائق</i>	←	<i>боғ</i>	←	<i>حديقة</i>
<i>даражатлар</i>	<i>أشجار</i>	←	<i>даражат</i>	←	<i>شجرة</i>

23-расм. “Мұқаддамату-л-адаб” асарининг 9477 инвентарь рақам
остида сақланадиган қүләзма нусхасининг 129⁴ вараги.

Мазкур варақ асарининг иккінчи қисми, яғни “Феъллар қисми” га
мансуб. Үнда феълларнинг X бобига қатор мисоллар берилген.

الفائق في غريب الحديث

“Ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис” асари ва унинг қўлёзма нусхалари

Замахшарийнинг диний йўналишдаги яна бир йирик асари “ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис”дир. Замахшарий мазкур асарини 516/1122 йил ёзиб тугатган. Унда пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобалар айтган ҳадисларда учрайдиган тушунилиши қийин сўзлар йигилиб, изоҳланган. Асар устида тадқиқот олиб борган шарқшунос Ў.Қориевнинг фикрича, “Фақих, адаб, лугатшунос, наҳвшунос, муҳаддис аталмиш олимлар учун бу соҳаларнинг ҳаммасини эгаллашга зарур бўлган сўз ва атамалар айнан шу китобда йигилган. Буни ўзлаштирган киши Қуръон ва унинг тафсирига ўтиши мумкин”⁶³. Мазкур асар туфайли Замахшарий буюк муҳаддис номига сазовор бўлган. Олимларнинг таъкидлашича, “... араб лексикографияси тарихидаги “ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис” лугати муҳим ўрин эгаллайди. Бу лугатга ҳамма даврларда юксак баҳо берилган. Бу лугат туфайли Замахшарий буюк муҳаддис сифатида танилган”⁶⁴.

Лугатда сўзлар алифбо тартибида берилган. Бунда муаллиф изоҳланаётган бош сўзнинг фақат биринчи ўзак ундошига аҳамият берган, кейинги ўзак ундошларда алифбо тартибига риоя қилинмаган. Бу эса лугатдан фойдаланишда қатор қийинчиликлар туғдирган. “Ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис” лугати таъсирида яратилган бошқа лугатларда бу камчилик ҳисобга олинган. Масалан, ибн Асир ўзининг ҳадислар лугатига айнан Замахшарийнинг “ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис”ини асос қилиб олган. Ибн Асир лугатида сўзлар барча ўзак ундошларни ҳисобга олган ҳолда алифбо тартибида берилган⁶⁵.

Изоҳланаётган бош сўз феъл бўлса, унинг бирлик, 3-шахс, ўтган замон шакли, агар исм бўлса, унинг бирлик, ноаниқ ҳолатдаги

⁶³ Кориев Ў. Аз-Замахшарий тилшунос, адабиётчи ва шоир // Хоразмлик буюк аллома. – Т.: 1998. – Б.60 – 61.

⁶⁴ Ўша манба. Б.66.

⁶⁵ Қаранг: Кариев У. «ал-Фаик фи ғариби-л-ҳадис» в истории словарей хадисов (на примере сопоставления одной словарной статьи) // Востоковедение, 1995. – С.75 – 77.

шакли келтирилади. Бош сўзлар ҳошияга чиқарилган. Агар луғатдан фойдаланувчи ҳошиядаги бош сўзларга аҳамият бермаса, асар яхлит матндан иборатга ўхшайди. Асардаги луғат мақолаларни бир-биридан ажратиш мушкул. Асарнинг қўлёзмаларидағи луғат мақолаларни бир-биридан ажратишида фақатгина ҳошияга чиқарилган бош сўзлар ёрдам беради.

Ҳар бир луғат мақолада бош сўздан сўнг у иштирок этган ҳадис келтирилиб, у ҳадисда қандай маъно англатиши баён этилган. Сўнгра сўз маъносига мисоллар берилган.

Мисоллар асосан Қуръони каримдан олинган. Замахшарий Абу Убайд, Абу Мусо Мұхаммад ал-Исфаҳоний кабиларнинг ҳадислар учун луғатларидан фойдаланган. Сўзларни изоҳлашда Жоҳилия даври шеъриятидан, ёзувчиларнинг наслий асарларидан ҳам кенг фойдаланган. Замахшарий наслий асарлардан мисоллар танлашда сўзларни батафсил изоҳлашга ҳаракат қилган. Қолаверса, уларнинг қисқа ва лўндалигига эътибор берган. Шу боис ҳам луғатдаги наслий парчалар афоризмлар даражасига кўтарилиган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондидаги “**ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис**” асарининг 2 та қўлёзма нусхаси сақланади. Қуйида асарнинг фондда мавжуд иккита қўлёзма нусхасининг тавсифини келтирамиз.

“Ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис” асарининг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **4725** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 85 варақ(170 бет)дан иборат бўлиб, 14x27,5 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 27 та. Қўлёзманинг варақлари пойгиранмаган, рақамлар ҳам қўйилмаган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмрталаб. Қўлёзма сувга тушиб, айрим саҳифалари таъмрталаб бўлиб қолган. Қўлёзманинг ҳамма варақлари тешилиб кетган. Кўплаб саҳифаларда матнга путур етган жойлар бор. Айрим саҳифаларда матндан сўзлар ўчиб кетган, бир саҳифанинг ёзуви иккинчи саҳифага тушиб қолган жойлар ҳам талайгина.

Кўлёзманинг боши йўқ, асар “Коф боби”нинг “Коф ва лом” қисмининг охиридан бошланган. Мазкур қисмнинг боши йўқ. Кўлёзманинг 2^a варағидан асарнинг “Коф ва мим” қисми бошланиб, 77^a варакда асар якунланган. Кўлёзма давомида бобларнинг ва боб ичидаги бўлимларнинг номлари йирик ҳарфлар билан қорайтириб ўзилган ҳолда матндан ажратиб кўрсатилган. Масалан 5^b варакдан 16^b варакгача давом этган “Лом боби” ва 17^a варакдан 31^b варакгача давом этган “Мим боби”да уларнинг таркибида бўлимларнинг номлари қуидаги тартибда алифбо кетма-кетлигига берилиган:

مع الهمزة		مع الهمزة	
مع التاء		مع الباء	
مع الثاء		مع التاء	
مع الجيم		مع الجيم	
مع الحاء		مع الحاء	
مع الخاء	كـ	مع الدال	كـ
مع الدال	ـكـ	مع الذال	ـكـ
مع الذال		مع الزاء	
مع الراء		مع السين	
مع الزاء		مع الصاد	
مع السين		مع الطاء	
مع الشين		مع الظاء	
مع الصاد			

مع الضاد		مع العين	
مع الطاء		مع الغين	
مع الزاء		مع الفاء	
مع العين		مع القاف	
مع الغين		مع الكاف	
مع الفاء		مع الميم	
مع القاف		مع الواو	
مع الكاف		مع الهاء	
مع النون		مع الياء	
مع الواو			
مع الهاء			
مع الياء			

Нбى صلی الله “**أَسَارَدَ** ҳадисларни беришдан олдин қизил сиёҳда “**عَلَيْهِ وَسَلَّمَ**” (“*Набий саллаллоҳу алаихи васаллам*”) деб ёзib қўйилган. Асар матни давомида саҳобалар ва халифаларнинг номлари ҳам қизил сиёҳда берилган. Кўллёzmанинг ҳар бир саҳифасида кейинчалик киритилган шарҳ ва изоҳларни кўриш мумкин. Улар асосан насх ва сулс хатларида битилган.

77^a варакда асар ўз якунига етган. 76^b варакнинг сўнгидан бошлаб Маҳмуд Замахшарий сўзлари берилган. Унда аллома мазкур асарнинг номи “**الْفَوِيْقُ فِي ғَارِبِيْ-لِ-خَادِيْس**” эканлигини яна бир бор таъкидлайди. Уни ҳижрий 516 йилда рабиъу-л-охир ойининг

бошларида ёзиб тугатганлигини айтиб, бу асарнинг яратилишига 4 йил умрини сарфлаганини ёзди.

Кўлёzmанинг сўнгги 77^a варагида кўчирувчининг исми шарифи ва асар кўчирилган сана қайд этилган. Унга кўра қўлёzма хижрий 760 \ милодий 1358 йилда Муҳаммад ибн Масъуд ат-Термизий томонидан кўчирилган.

Асар якунидан кейин 77^b варакдан бошлаб, унинг фихристи берилган. Унда боблар ва бўлимлар номлари ҳамда бўлимлардаги луғат мақолаларнинг бош сўzlари келтирилган. Фихрист 85^b варакгача давом этган. Фихрист асосида айтадиган бўлсак, асарнинг мазкур қўлёzмаси аслида “Сод боби”дан бошланган.

Асарнинг фондда сақланаётган иккинчи қўлёzма нусхаси **5134** инвентарь рақам остида сақланади. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёzмаси каттагина ҳажмга эга. У 339 варак(678 бет)дан иборат бўлиб, 18x30 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 29 та. Қўлёzmанинг вараклари пойгирланмаган, рақамлар ҳам қўйилмаган. Картон муқовали мазкур қўлёzма бир неча марта таъмирланган, бироқ таъмрталаб жойлари бор. Асар матнига путур етган жойлар йўқ.

Асарнинг фондда мавжуд иккита қўлёzмасидан айнан шунисини нисбатан тўлиқроқ нусха ҳисоблаш мумкин. Қўлёzмада асарнинг фақатгина муқаддимаси йўқ. Лекин ҳадислар учун тузилган луғат асарнинг мазкур қўлёzмаси биринчи боб, яъни “Ҳамза боби”дан бошланиб, охирги “Йа боби”гача давом этган. 338^a варакда бошланган сўнгги “Йа боби”нинг охирги 2 ёки 3 вараги йўқлигини ҳисобга олмаганда, мазкур нусхани асарнинг тўлиқ қўлёzма нусхаси дейиш мумкин. Қўлёzма саҳифаларида шарҳ ва изоҳлар талайгина.

Ушбу қўлёzмада ҳам боб ва ундаги бўлимлар номлари қизил сиёҳ билан асар матнидан ажратиб ёзилган. Қўлёzма насх хатида ёзилган бўлиб, матн ҳаракатлантирилган. Нусханинг сўнгги вараклари йўқлиги боис кўчирувчи ва қўlёzmанинг кўчирилган санасини аниқлаш имкони йўқ.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ИДОРАСИ КУТУБХОНАСИДА МАВЖУД ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ

Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси 1943 йилда диний идора асосчиси, муфтий Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон (1860 – 1957 йй.) томонидан ҳадя қилинган мингдан ортиқ қўлёзма китоблар асосида ташкил этилган. Ҳозирда кутубхонада 20.000га яқин диний ҳамда дунёвий илмларга оид китоблар сақланади, шундан 3.000га яқинини қўлёзма китоблар ташкил этади. Учинчи халифа Усмон ибн Аффон (р.а.) буйруғига асосан милодий 644 – 648 йилларда кийик терисига кўчирилган Куръони карим кутубхонада сақланаётган қўлёзмаларнинг энг қадимийси ҳисобланади. Ўша даврда жами олти дона мусҳаф кўчирилган бўлиб, шулардан ер юзида китоб шаклида сақланган ягона нусха мазкур кутубхонадаги мусҳафdir.

Кутубхона фондида Маҳмуд Замахшарийнинг қўлёзма нусхаси сақланаётган 2 та асари мавжуд. Булар “Кашшоф” ҳамда “Рабиъу-л-аброр” асарларидир. Улардан **“Кашшоф”** асари кутубхонанинг нодир қўлёзмаси ҳисобланади ҳамда музей экспонати сифатида кўргазмада туради. Қуйида мазкур кутубхонада мавжуд аллома асарларининг қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхалари хусусида сўз юритилади.

“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхаси

Кутубхона фондида Маҳмуд Замахшарийнинг қўлёзма нусхаси сақланаётган 2 та асаридан бири **“Кашшоф”** асари, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, кутубхонанинг нодир қўлёзмаси ҳисобланади. Мазкур қўлёзма **317** инвентарь рақам остида сақланади. У араб тилида бўлиб, хижрий 694 йилда насх хатида кўчирилган. Хаттотнинг номи маълум эмас. Қўлёзма 320 сахифадан иборат, картон муқовали, ўлчами 29x17 см.

“Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёзма нусхаси

Кутубхонада қўлёзма нусхаси мавжуд иккинчи асар бу – **1490** инвентарь рақам остида сакланадиган “*Рабиъу-л-аброр*” асари. У картон муқовали, умумий ҳажми 402 варақ, ўлчами 26x17 см. Қўлёзма ёмон ҳолатда, унинг ҳар бир сахифаси таъмирланган бўлишига қарамай, аксарият сахифалар тешилган, баъзи сахифаларда асарнинг матн қисми ўчиб кетган, асарнинг титул варағи йўқолган (**24-25-расмларга қаранг**).

Ҳар бир сахифага қизил ҳамда кўк сиёҳ билан жадвал тортилган, унинг ичида чиройли насх хатида майдага ҳарфларда асар матни берилган. Матн ичида берилган Қуръони карим оятлари, ҳадисларни ажратиб қўйиш учун тагига қизил сиёҳ билан чизик тортилган. Сахифалар пойгиранган (**26-27-расмларга қаранг**).

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ДИНИЙ ИДОРАСИ
КУТУБХОНАСИДА МАВЖУД ТОШБОСМА НУСХАЛАРИ**

“Кашшоф” асарининг тошбосма нусхалари

Мазкур кутубхона фондидағи тошбосма нусхалари кўп ҳисобланган асарлардан бири бу – Замахшарийнинг “*Кашшоф*” тафсири. Бугунги кунда кутубхонанинг “Тафсир” бўлимида “Кашшоф” асарининг турли қисмларининг жами 16 та тошбосма нусхалари сақланади. Тошбосмаларнинг барчаси араб тилида. Қўйида уларни инвентарь рақамлар кетма-кетлиги бўйича кўриб чиқамиз.

249-Б – хижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган. Ҳажми 524 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма жуда яхши сақланган, нисбатан янги ҳисоблангани учун ҳам жилди замонавий кўринишга эга.

Унда асарнинг биринчи жилди (الجزء الاول) (ал-жузъу-л-аввал) берилган. Асар 19 бетдан иборат муқаддимага эга. Нусханинг 19-бетидан “Фотиха сураси”нинг тафсири бошланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 7 та суранинг (*Фотиха, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Муида, Анъом, Аъроф*) тафсири келтирилган. Баъзи суралар тафсири 35 бетни ташкил этса, айримлариники 232 бетдан иборат. Қўйида келтирилган асарнинг фикристидан буни яққол кўриш мумкин:

5-жадвал

“Кашшоф” асарининг 249-Б инвентарь рақам остидаги тошбосма нусхасида тафсир қилинган сураларнинг номи ҳамда улар тафсир қилинган саҳифалар

<i>№</i>	<i>Суранинг номи</i>	<i>Сура тафсир қилинган саҳифалар</i>
1.	<i>Фотиха</i>	<i>19 – 40 (21 бет)</i>
2.	<i>Бақара</i>	<i>60 – 292 (232 бет)</i>
3.	<i>Оли Имрон</i>	<i>292 – 343 (51 бет)</i>

4.	<i>Нисо</i>	343 – 402 (59 бет)
5.	<i>Моида</i>	402 – 443 (41 бет)
6.	<i>Анъом</i>	443 – 478 (35 бет)
7.	<i>Аъроф</i>	478 – 523 (46 бет)

Китобнинг охирига “Асарнинг биринчи қисми тамом бўлди, унинг иккинчи қисми Анфол сураси билан бошланади”, деб ёзиб қўйилган.

250-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида чоп этилган. Ҳажми 731 бет, ўлчами 19,5x27,5 см. Тошбосма анча эскирган, картон муқовага ҳам зарар етган. Дастребаки вараглар тешилган, нусхасининг охирги йиртилган саҳифалари кейинчалик таъмирланган.

Тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (жузъу-с-сани) берилган. Тошбосма 19-сурә Марям сурасининг тафсири билан бошланиб, 114-сурә – Нос сурасининг шарҳи билан якунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 96 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳошияда асарда ёзилган шарҳлар берилган. Ундан ташқари баъзи саҳифаларда кейинчалик сиёҳ билан киритилган шарҳлар ҳам бор.

Мазкур тошбосмада “Кашшоф” асарининг давомида (“Кашшоф”нинг охирги бети 576-бет) 165 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган.

255-Б – тошбосманинг нашр йили номаълум, у Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган бўлиб, умумий ҳажми 581 бет, ўлчами 19x28 см. Эскирган картон муқовали.

Мазкур тошбосмада асарнинг биринчи қисми (الجزء الأول) (ал-жузъу-л-аввал) берилган. Тошбосманинг титул варагидан олдин фиҳрист келтирилган. Унга қўра, тафсир Фотиха сураси билан бошланиб, 18-сурә – Каҳф сураси билан тугайди. Асарнинг мазкур қисмида жами 18 та суранинг тафсири келтирилган.

Баъзи саҳифаларнинг ҳошиясида берилган шарҳлар жадвал ичидаги матндан кўпроқ. Айрим саҳифаларда кейинчалик сиёҳ билан киритилган шарҳлар ҳам бор.

Нусханинг охирги бетига “Асарнинг биринчи қисми тугади, иккинчи қисм Марям сураси билан бошланади”, деб ёзиб қўйилган.

Тошбосманинг нашр этилган йили кўрсатилмаган, лекин, фикримизча, мазкур тошбосма фонддаги 250-Б инвентарь рақам остида сақланаётган нусханинг биринчи қисми ҳисобланади. Нашриётнинг битталиги, қисмлардаги сураларнинг кетма-кетлиги, қоғоз тури, ёзув тури, жадвалларнинг берилиши, титул ва рақдаги безаклар каби жиҳатлар бунга далил бўла олади. Шу маълумотларга таянган ҳолда “Кашшоф” асарининг мазкур тошбосма нусхаси ҳам хижрий 1307 / милодий 1889 йилда тайёрланган, дейиш мумкин.

256-Б – хижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида чоп этилган. Тошбосма 492 бетдан иборат, ўлчами 19x28 см. Картон муқовага зарар етгани ҳисобга олинмаса, тошбосма яхши сақланган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Тошбосма 8-сура – Анфол сурасининг тафсири билан бошланиб, 37-сура – Соффот сурасининг шарҳи билан якунланган. Асарнинг мазкур қисмida жами 30 та суранинг тафсири келтирилган.

Хошияда батафсил шарҳлар келтирилган. Фихрист китобнинг сўнгги 492-саҳифасида берилган.

261-Б – хижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган. Тошбосма 522 саҳифадан иборат, ўлчами 19x28 см. Тошбосма анча эскирган, картон муқовага ҳам зарар етган, охирги саҳифалари йўқ.

Мазкур тошбосмада асарнинг биринчи қисми (الجزء الاول) (ал-жузъу-л-аввал) берилган. У Фотиҳа сурасининг тафсири билан бошланиб, 7-сура – Аъроф сурасининг шарҳи билан якунланган, бироқ юқорида қайд этганимиздек, нусханинг сўнгги бетлари йўқлиги сабаб Аъроф сурасининг тафсири ҳам чала. Фикримизча, мазкур қисмда яна бир неча суранинг тафсири бўлган, аммо сўнгги бетлар йиртилганлиги боис улар тошбосмада мавжуд эмас. Асада жами 7 та суранинг тафсири мавжуд. Хошияда шарҳлар берилган.

262-Б – хижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган бўлиб, умумий ҳажми 460 саҳифа, ўлчами 19x28 см. Тошбосма анча эскирган, картон

муқовага ҳам заар етган. Нусханинг охирги саҳифасида матн қисми йиртилган.

Мазкур тошбосмада асарнинг учинчи қисми (الجزء الثالث) (ал-жузъу-с-салис) берилган бўлиб, унда 38-сур – Сод сурасидан 114-сур – Нос сурасигача тафсир қилинган. Асарнинг мазкур қисмida жами 76 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳошияда шарҳлар берилган.

Фиҳрист тошбосманинг “Кашшоф” асари тугаган саҳифаси, яъни 304-саҳифада берилган. Асар давомида (“Кашшоф” асарининг охирги бети 304-бет) 156 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган. Асар ҳамда шарҳ биргаликда тошбосманинг умумий ҳажмини, яъни 460 бетни ташкил этган.

403-Б – тошбосманинг нашр этилган йили номаълум, “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 739 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма жуда яхши сақланган. Картон жилд ҳам яхши ҳолатда.

Мазкур тошбосмада асарнинг биринчи қисми (الجزء الاول) (ал-жузъу-л-аввал) берилган. Асар 39 бетлик муқаддима билан бошланган. Асарнинг 37-саҳифасидан Фотиха сурасининг тафсири бошланган. Асада 18 та суранинг (сўнгги тафсир 18-сур – Каҳф сурасининг тафсири) тафсири мавжуд. Тошбосманинг ҳар бир саҳифасига пойгир қўйилган.

Тошбосманинг аксарият саҳифаларида ҳошияда берилган шарҳлар жадвал ичидаги матндан ҳам кўп. Тошбосманинг титул варағида асар ҳошиясида берилган шарҳлар олим, аллома Али ибн Муҳаммад ибн Али Саид Зайниддин Абу Ҳасан Ҳусайний Журжоний (вафоти 816 ҳижрий) ҳамда имом Носириддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мунир Искандарий Моликийга (вафоти 683 ҳижрий) мансуб эканлиги кўрсатиб ўтилган.

Асарнинг сўнгги 739-саҳифасига “Асарнинг биринчи қисми тамом бўлди, иккинчи қисм Марям сураси билан бошланади”, деб ёзиб қўйилган.

404-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 732 бет, ўлчами 19,5x27,5 см. Тошбосма яхши сақланган.

Тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (жузъу-с-сани) берилган. Тошбосма 19-сурә Марям сурасининг тафсири билан бошланиб, 114-сурә – Нос сурасининг шарҳи билан яқунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 96 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳошияда шарҳлар берилган. Тошбосманинг ҳар бир сахифаси пойгиранган.

Мазкур тошбосмада “Кашшоф” асари 576 бетдан иборат, унинг давомида 156 бетдан иборат аллома Мухибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган.

483-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 576 бет, ўлчами 18x27 см. Тошбосма анча эскирган, картон муқовага ҳам зарар етган. Айрим сахифалар йиртилган.

Тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (жузъу-с-сани) берилган бўлиб, у 19-сурә Марям сурасининг тафсири билан бошланиб, 114-сурә – Нос сурасининг шарҳи билан яқунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 96 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳошияда шарҳлар берилган.

675-Б – ҳижрий 1306 / милодий 1888 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 740 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма жуда яхши сақланган. Картон жилд ҳам яхши ҳолатда.

Мазкур тошбосмада асарнинг биринчи қисми (الجزء الاول) (ал-жузъу-л-аввал) берилган. Асарда Фотиха сурасидан 18-сурә – Каҳф сурасигача тафсир қилинган. Унда жами 18 та суранинг тафсири мавжуд. Тошбосманинг аксарият сахифаларида ҳошияда берилган шарҳлар жадвал ичидаги матндан ҳам кўп.

729-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида чоп этилган, умумий ҳажми 536 бет, ўлчами 18x27 см. Тошбосма ёмон ҳолатда, унинг айрим сахифалари таъмирланиб, тикланган. Картон муқова ҳам яроқсиз ҳолда. Асарнинг Марям, Тоҳо, Анбиё сураларининг тафсири берилган дастлабки 40 та сахифаси йўқ. Тошбосма 41-саҳифадан – Анбиё сураси тафсирининг давомидан бошланган. Аслида асар 576 бетдан иборат бўлган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (ал-жузъу-с-сани) берилган бўлиб, у 21-сурга – Анбиё сурасининг (боши йўқ) тафсири билан бошланиб, 114-сурга – Нос сурасининг шарҳи билан якунланган. Аксарият сахифаларда ҳошияда шарҳлар берилган.

811-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 732 бет, ўлчами 19,5x27,5 см. Тошбосманинг дастлабки ва сўнгги сахифалари, шунингдек, картон муқоваси таъмирланган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Асарда 19-сурга – Марям сурасидан 114-сурга – Нос сурасигача тафсир қилинган. Унда жами 96 та суранинг тафсири мавжуд. Аксарият сахифалар ҳошиясида шарҳлар берилган. Баъзи сахифаларда сиёҳда киритилган шарҳлар ҳам бор.

Тошбосмада “Кашшоф” асарининг давомида (“Кашшоф” асари 576 бетдан иборат) 156 бетдан иборат аллома Мухибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган. Асар ҳамда шарҳ биргаликда тошбосманинг умумий ҳажмини, яъни 732 бетни ташкил этган.

812-Б – ҳижрий 1308 / милодий 1890 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 730 бет, 19,5x27,5 см. Тошбосма жуда яхши сақланган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Асарда 19-сурга – Марям сурасидан 114-сурга – Нос сурасигача тафсир қилинган. Унда жами 96 та суранинг тафсири мавжуд. Ҳошияда шарҳлар берилган.

Мазкур тошбосмада ҳам “Кашшоф” асарининг давомида (“Кашшоф” асари 574 бетдан иборат) 156 бетдан иборат аллома Мухибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган. Асар ҳамда шарҳ биргаликда тошбосманинг умумий ҳажмини, яъни 730 бетни ташкил этган.

813-Б – ҳижрий 1308 / милодий 1890 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 732 бет, ўлчами 19,5x27,5 см. Тошбосма яхши сақланган. Картонли муқова.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Асарда 19-сураси – Марям сурасидан 114-сураси – Нос сурасигача тафсир қилинган. Унда жами 96 та суранинг тафсири мавжуд. Ҳошияда шарҳлар берилган.

Мазкур тошбосмада аввал 156 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган, кейин тошбосманинг 157-бетидан бошлаб “Кашшоф” асари келтирилган. “Кашшоф” асари 576 бетдан иборат. Асар ҳамда шарҳ биргалиқда тошбосманинг умумий ҳажмини, яъни 732 бетни ташкил этган.

832-Б – ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 492 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма яхши сақланган. Картонли муқова.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Тошбосма 8-сураси – Анфол сурасининг тафсири билан бошланиб, 37-сураси – Соффот сурасининг шарҳи билан якунланган. Ҳошияда шарҳлар берилган. Асарнинг мазкур қисмида жами 30 та суранинг тафсири келтирилган.

Асарнинг охирги 490-бетига “*Асарнинг иккинчи қисми тугади, учинчи қисм Сод сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган.

1010-Б – бу “Кашшоф” асарининг кутубхона фондидаги охирги тошбосма нусхаси бўлиб, ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 492 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма, картонли муқова ёмон ҳолатда. Дастребаки ва сўнгги саҳифалар йиртилган, аммо матн қисмига шикаст етмаган. Тошбосманинг хар бир саҳифаси пойгирланган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثاني) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Ҳошияда шарҳлар берилган бўлиб, у 8-сураси – Анфол сурасининг тафсири билан бошланиб, 37-сураси – Соффот сурасининг шарҳи билан якунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 30 та суранинг тафсири келтирилган.

Асарнинг охирги 490-бетига “*Асарнинг иккинчи қисми тугади, учинчи қисм Сод сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган.

Юқоридаги маълумотларни умумлаштирган ҳолда шуни айтиш мумкинки, кутубхонанинг тафсир бўлимида “Кашшоф” асарининг 16 та тошбосма нусхаси сақланмоқда. Ҳеч бир тошбосмада асарнинг тўлиқ варианти берилмаган. 1 та нусхада асарнинг ёки биринчи, ёки иккинчи, ёки учинчи жилди келтирилган. Тошбосмаларнинг барчаси Мисрдаги Шарқия ҳамда ал-Кубра-л-амирия нашриётлари томонидан тайёрланган. Тошбосмаларнинг биттаси ҳижрий 1306 / милодий 1888 йилда, бештаси ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда, иккитаси ҳижрий 1308 / милодий 1890 йилда ҳамда б таси ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда чоп этилган. Иккита тошбосманинг нашр йили маълум эмас. Тошбосмаларни қиёсий ўрганиш натижасида қуидагича хулоса қилиш мумкин:

1) кутубхонада 403-Б, 255-Б, 675-Б инвентарь рақамлар остида сақланадиган тошбосмалар бир хил бўлиб, улар Шарқия нашриёти томонидан турли йилларда тайёрланган. Уларда асарнинг биринчи жилди келтирилган. Мазкур жилдда Фотиха сурасидан Каҳф сурасигача бўлган суралар тафсир қилинган. 483-Б, 729-Б, 250-Б, 404-Б, 811-Б, 812-Б, 813-Б инвентарь рақамлар остидаги тошбосмаларда эса асарнинг иккинчи жилди берилган бўлиб, уларнинг барчаси Марям сурасининг тафсири билан бошланиб, сўнгги сура – Нос сурасининг шарҳи билан якунланади. Биргина фарқли жиҳат шундаки, 483-Б, 729-Б инвентарь рақамлар остидаги тошбосмалар сўнггида Муҳибуддин Афандининг асарга ёзган шарҳи берилмаган;

2) кутубхонадаги қолган олтига тошбосма ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг ал-Кубра-л-амирия нашриётида тайёрланган. 249-Б, 261-Б инвентарь рақам остида асарнинг биринчи жилди, 256-Б, 832-Б, 1010-Б – иккинчи жилди, 262-Б инвентарь рақамда эса асарнинг учинчи жилди сақланади.

Мазкур маълумотларни яққолроқ қўриш учун қуидаги берилган б-жадвалга мурожаат этиш мумкин. Мазкур жадвал тошбосмаларнинг нашр йили ҳамда уларда берилган жилдлар кетма-кетлиги бўйича тузилди.

6-жадвал

“Кашшоф” асарининг

**Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси қутубхонасида
мавжуд тошибосма нусхаларининг қисқача библиографик
кўрсаткичлари**

№	Инвен- таръ рақам	Нашр этилган йили	Нашр этилган жойи	Наш- риёт номи	Варак- лар сони	Ўлчами (см)	Жилд	Тафсир қилинган суралар номи
1.	403-Б	-	Миср	Шарқия	739	19x28	1	Фотиҳа – Каҳф
2.	255-Б	-	Миср	Шарқия	581	19x28	1	Фотиҳа – Каҳф
3.	675-Б	1306 ҳ. 1888 м.	Миср	Шарқия	740	19x28	1	Фотиҳа – Каҳф
4.	483-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	576	18x27	2	Марям – Нос
5.	729-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	536	18x27	2	Марям – Нос (бошида 40 бет йўқ)
6.	250-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	731	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
7.	404-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	732	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
8.	811-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	732	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
9.	812-Б	1308 ҳ. 1890 м.	Миср	Шарқия	730	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
10.	813-Б	1308 ҳ. 1890 м.	Миср	Шарқия	732	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
11.	249-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	524	19x28	1	Фотиҳа - Аъроф
12.	261-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	522	19x28	1	Фотиҳа - Аъроф
13.	832-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	492	19x28	2	Анфол – Соффом
14.	1010-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	492	19x28	2	Анфол – Соффом
15.	256-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	492	19x28	2	Анфол – Соффом
16.	262-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	460	19x28	3	Сод – Нос + шарҳ

“Ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис” асарининг тошбосма нусхалари

Маҳмуд Замахшарийнинг мазкур кутубхона фондида тошбосма нусхалари сақланадиган асарларидан яна бири бу – “**ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис**” асари. Аслида бу асар уч жилдлик бўлиб, кутубхонада унинг иккинчи ва учинчи жилдлари мавжуд. **548-В** инвентарь рақам остида 484 бетлик иккинчи жилд, **549-В** инвентарь рақам остида эса 535 бетлик учинчи жилд сақланади. Ҳар икки тошбосма ҳам араб тилида бўлиб, ҳижрий 1366/милодий 1947 йилда Қоҳиранинг “Дору-л-кутуби-л-арабия” нашриётида тайёрланган. Тошбосмалар 19x27 см ўлчамга эга. Тошбосма яхши сақланган. Қофоз муқова. Ҳошияда шарҳлар берилган.

Асарнинг иккинчи жилди сод ҳарфи билан бошланиб, лом ҳарфи билан тугайди. Учинчи жилд эса мим ҳарфи билан бошланиб, ёй ҳарфи билан якунланган. Мазкур жилднинг 235 – 535-бетларида асарда учрайдилар жой номлари, алломаларнинг исми шарифлари, унда фойдаланилган шеърий парчалар, мақол ва фразеологизмлар, грамматик терминлар кўрсаткичлари келтирилган.

“Муфассал” асарининг тошбосма нусхаси

Кутубхонада тошбосма нусхаси мавжуд яна бир асар бу **30-Л** инвентарь рақам остидаги “**Муфассал**” асаридир. Асар араб тилида. Умумий ҳажми 311 бет, ўлчами 20x33. Тошбосма Конбур шаҳрида Шайх Аҳмад Али идораси қошидаги Мажидия нашриётида чоп этилган (**28 – 29-расмларга қаранг**). Нашр йили номаълум. Тошбосманинг ҳар бир сахифаси жуда чиройли жадвал ва нақшлар билан безатилган. Унда асосий матн жадвал ичida чиройли насх хатида берилган. Ҳошиядаги шарҳлар эса нисбатан майдароқ настаълик хатида келтирилган. Айрим сахифаларда эса асосий матн берилган жадвалларга қўшимча жадваллар қилинган ҳамда у ерда ҳам асарга ёзилган шарҳлар киритилган. Ҳатто бальзи сахифаларда асосий матн орасида майда хатда ёзилган изоҳларни кўриш мумкин (**30-расмга қаранг**). Бу жиҳатларнинг барчаси асарнинг

машхурлигидан далолат беради. Бироқ айрим саҳифаларда матн хира тушган, ҳатто майдың настаълиқ хатидаги шарҳларни ўқиб бўлмайди.

“Унмузаж” асарининг тошбосма нусхаси

Кейинги тошбосма бу алломанинг “**ал-Унмузаж**” асари бўлиб, у **282-Л** инвентарь рақам остида сақланади (**31-расмга қаранг**). Асар араб тилида. Тошбосма ҳижрий 1315 / милодий 1897 йилда Қозонда Император университети нашриётида чоп этилган. Умумий ҳажми 172 бет, ўлчами 18,5x26. Тошбосма ёмон аҳволда. Айрим саҳифалар чиқиб кетган. Тошбосма таъмирга муҳтож. Унинг дастлабки ва охирги саҳифалари йиртилган, аммо матн қисмига путур етмаган.

Асар бошида Аллоҳ таолога ҳамд, пайғамбар Муҳаммад(с.а.в.)га наът билан бошланган муқаддима берилган. Асар ҳар бир саҳифада жадвал ичида насх хатида каттароқ ҳарфлар билан берилган, шарҳлар эса ҳошияда настаълиқ хатида майдароқ ҳарфлар билан берилган (**32-расмга қаранг**). Тошбосманинг айрим саҳифаларида ёзув хиравоқ тушган. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси пойгирланган.

“Асосу-л-балоға” асарининг тошбосма нусхаси

Кутубхонада тошбосма нусхаси сақланадиган сўнгги асар “**Асосу-л-балоға**” асари бўлиб, унинг инвентарь рақами **87-Ж**. Тошбосма ҳижрий 1299/ милодий 1882 йилда Мисрнинг “Ваҳбия” нашриётида чоп этилган. Асарнинг икки жилди бир китобга жамланган. Биринчи жилд 337, иккинчи жилд 370 саҳифадан иборат. Тошбосма пойгирланган (**37-38-расмларга қаранг**). Тошбосманинг баъзи саҳифаларида сиёҳ билан киритилган шарҳлар бор.

Асар аслида араб тилининг изоҳли луғати бўлиб, у араб алифбосига мувофиқ 28 ҳарфга бўлинган ҳамда жами 3742 та сўзни ўз ичига олади. Муаллиф ҳар бир ҳарф қисмини «боб» деб номлаган. Боблар, ўз навбатида, сўзнинг иккинчи ўзак ундошига мувофиқ қисмларга ажратилган ва улар «фасл» деб аталган. Ҳар бир

фаслни ташкил этувчи луғат мақолалар ҳам, ўз навбатида, бош сўз ўзагининг учинчи, тўртинчи, бешинчи ундошларига мувофиқ алифбо тартибида жойлаштирилган.

Асарда лугат мақолалар жадвал ичида, лугат мақолаларнинг бош сўзи эса жадвалдан ташқарида – саҳифанинг ҳошия қисмида берилган (*35-расмга қаранг*). Унинг биринчи жилди “Ҳамза боби” (“بَاب الْهَمْزَةُ”) билан бошланиб, “Шин боби” (“شِين بَابِي”) “Бобу-ш-шин” билан якунланган. Иккинчи жилд эса “Сод боби” (“بَاب الصَّادُ”) “Бобу-с-сад” билан бошланиб, “Йо боби” (“يَوْ بَابِي”) “Бобу-л-йо” билан тугаган. Боб номлари жадвал ичида асарнинг асосий матнидан ажратиб берилган (*36-расмга қаранг*).

Тошбосманинг титул варағида келтирилган жумлада Замахшарийга берилган “Жору-л-лоҳ” (“Оллоҳнинг қўшиниси”), “Аллома”, “Устозу-д-дунйа” (“Бутун дунё устози”), “Шайху-л-араб ва-л-ажам” (“Араб ва ажамлар шайхи”), “Соҳибу-л-Кашиоф” (“Кашиоф” асарининг муаллифи”), “Фахру Хаваразм” (“Хоразм фахри”) каби улуғ ва шарафли унвонлар санаб ўтилган (*33-расмга қаранг*):

تألیف الامام البارع جار الله العلامة استاذ الدنيا شیخ العرب و
العجم صاحب الكشاف فخر خوارزم ابو القاسم محمود بن عمر
الزمخشري رحمه الله امين

Асар Аллоҳга ёзилган ҳамд ва Пайғамбар Мұхаммад(с.а.в.)га наът берилган муқаддима билан бошланган (*34-расмга қаранг*).

Тошбосмадаги асарнинг биринчи қисми тугаган саҳифада “Жоруллоҳ аллома Замахшарийнинг “Асосу-л-балоға” асарининг биринчи қисми тугади, унинг иккинчи қисми “Сод боби” билан бошланади”, деб ёзиб қўйилган (*39-расмга қаранг*).

Мазкур тошбосма асарнинг Ўзбекистондаги ягона нусхаси ҳисобланади. Шунинг учун асар ҳақида батафсил тўхталиб ўтамиз.

“Асосу-л-балоға” Замахшарийнинг нафақат луғатшуносликка оид асарлари орасида, балки унинг илмий меросида алоҳида ўрин тутади. Қолаверса, асар араб луғатшунослигига ҳам муҳим аҳамиятга эга асар сифатида эътироф этилади. А.Рустамовнинг

фикрича, “Замахшарий ўзининг “Асосу-л-балоға” асари билан араб луғатшунослигини бир неча погона юқори кўтарган”⁶⁶. Замахшарийнинг луғатшунослик соҳасига киритган бир қатор янгиликлари боис “Асосу-л-балоға” йирик шарқшунослар, тилшунослар, тарихчилар томонидан юқори баҳоланганд. Унинг мазкур луғатда жорий қилган ютуқларидан бири – сўзларни уларнинг барча ўзак ундошларини ҳисобга олган ҳолда қатъий алифбо тартибида жойлаштирганлигига кўринади. “Асосу-л-балоға”да бош сўзлар ундаги биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи ўзак ундошларини ҳисобга олган ҳолда алифбо тартибида жойлаштирилган.

“Асосу-л-балоға”да Замахшарий яна бир янгиликка қўл урган. У луғатдаги сўзларни ўша даврда истеъмолда бўлган жумла ва иборалар таркибидан ажратмаган ҳолда берган. Бу усул сўз маъноларини ҳар томонлама ва батафсил изоҳлаш учун ўзига хос замин яратади. Сўзларни изоҳлаш учун келтирилган жумла ва иборалар ўша давр тил хусусиятларини, қонун-қоидаларини мукаммал ўрганиш имкониятини беради. Замахшарий юқорида таъкидланган икки усулни ривожлантирас экан, мақсади луғатдан фойдаланувчиларга енгиллик яратиш эди. Шунингдек, у “Асосу-л-балоға”да араб адабий тилининг фасоҳатини акс эттиришга ҳаракат қилган. Муаллиф муқаддимада ёзишича, бу усул билан у сўзга чечан кишилар, етук адиблар етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Айнан шунинг учун муаллиф ўз асарини “Асосу-л-балоға”, яъни “Балоғат асослари”, деб номлаган. Луғатда муаллифнинг яна бир ютуғи шуки, у жумлалар ёрдамида сўзнинг ҳақиқий маъносини мажозий маъносидан ажратиб беради. Луғатда изоҳланган сўзларнинг деярли ярми мажозий маънога эга. Бу эса ўқувчига сўзни ҳар томонлама тушуниш имконини беради.

Замахшарийга мазкур асарни яратища унинг тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик, тарих каби соҳаларда тўплаган билим ва тажрибалари яқиндан ёрдам берган. В.М.Белкиннинг фикрларига кўра, “Одатда, ўз луғатларида араб тили лексикасининг соғлигини қайд этган ва уни кафолатлаган луғатшунослар

⁶⁶ Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. – Б.12.

граммик масалалар билан шуғулланмаганлар. Фақатгина Замахшарий ҳам грамматика, ҳам луғатшуносликда оригинал асарлар яратылған”⁶⁷.

Шу ўринда ас-Самарой фикрларини хulosса сифатида келтириш мүмкін: “Асосу-л-балоға” бошқа луғатлардан ажралиб турадиган луғатдир. Ундан аввал ҳам, кейин ҳам луғатшунослик илмида бундай услубда луғат түзилмаган. Бу луғат сўзларнинг жойлаштирилиши осонлиги билан ажралиб туради. Шу боисдан бошқа луғатлар унинг ўрнини боса олмайди. Агар бошқа луғатлар ўз кучини йўқотса ҳам, “Асосу-л-балоға” ўз кучида қолади”⁶⁸.

---

⁶⁷ Белкин В. М. Арабская лексикология. – М.: Изд-во Московского университета, 1975. – С. 164.

⁶⁸ فاضل صالح السمراعي. الدراسة النحوية عند الزمخشري. بغداد، ١٩٧٠. - ١٦٢ - ص.

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ДИНИЙ ИДОРАСИ
КУТУБХОНАСИДА МАВЖУД НАШР НУСХАЛАРИ**

“Кашшоф” асарининг нашр нусхаси

Бугунги кунда кутубхонада “*Кашшоф*” асарининг 2 та жилдининг нашр нусхаси мавжуд. Бу тўрт жилдлик нашрнинг учинчи ва тўртинчи жилдлари бўлиб, уларнинг учинчи жилди (*الجزء الثالث* (ал-жузъу-с-салис) **496-Б** инвентарь рақам, тўртинчи жилди (*الجزء الرابع* (ал-жузъу-р-рабиъ) эса **629-Б** инвентарь рақам остида сакланади. Ўлчами 20x27,5 см. Нашрлар Байрутнинг “Дору-л-маърифа” нашриётида тайёрланган. Ҳар икки нусхада нашр йили кўрсатилмаган. Фикримизча, нашр йили асарнинг биринчи жилдининг титул варағида берилган бўлган. Нашрнинг ҳар бир сахифасининг юқори қисмида йирик насх ҳарфлари билан сура, унинг тагидан майда насх хати билан сура тафсири берилган. 496-Б инвентарь рақам остидаги учинчи жилд 572 сахифадан иборат бўлиб, у 22-сура – Ҳаж сурасининг шарҳи билан бошланиб, 49-сура – Ҳужурот сурасининг шарҳи билан якунланган. Нашрнинг мазкур қисмида жами 28 та суранинг тафсири келтирилган. Асарнинг сўнгги 572-сахифасида “*Асарнинг учинчи қисми тугади, тўртинчи қисм Қоф сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган.

496-Б инвентарь рақамли асарнинг тўртинчи жилди 50-сура – Қоф сурасининг тафсири билан бошланиб, 114-сура – Нос сурасининг шарҳи билан якунланган. Нашрнинг мазкур қисмида жами 66 та суранинг тафсири келтирилган.

Мазкур нашрда “*Кашшоф*” асари тугагач (“*Кашшоф*”нинг охирги бети 307-бет), 307-310-бетларда 4 бетлик Маҳмуд Замахшарийнинг автобиографиясига оид маълумотлар келтирилган. Унда алломанинг тўлиқ исми, насаби, туғилган жойи – Замахшар қишлоғининг тарихи, олим илмий меросининг йўналишлари, баъзи асарларининг мазмуни, шеърий асарларидан парчалар, ўлимининг сабаби кабилар хақида гапирилади. Нашрнинг 311-бетидан 567-

бетигача аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган.

Юқорида келтирилган маълумотларни умумлаштириб оладиган бўлсак, кутубхонада бугунги кунда Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб 6 та асар, яъни “*Кашиоф*”, “*ал-Фоик фи гарibi-l-ҳадис*”, “*ал-Муфассал*”, “*ал-Унмузаж*”, “*Асосу-л-балога*”, “*Рабиъу-л-аброр*” асарларининг жами 2 та қўлёзмаси, 21 та тошбосмаси ҳамда 2 та нашр нусхаси мавжуд.

7-жадвал

Маҳмуд Замахшарийнинг Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси кутубхонасида сақланаётган асарлари

<i>Асар номи</i>	<i>Асарнинг фондда мавжуд нусхалари сони</i>
<i>Қўлёзмалар</i>	
<i>Кашиоф</i>	1
<i>Рабиъу-л-аброр</i>	1
<i>Тошибосмалар</i>	
<i>Кашиоф</i>	16
<i>Ал-Фоик фи гарibi-l-ҳадис</i>	2
<i>Муфассал</i>	1
<i>Унмузаж</i>	1
<i>Асосу-л-балога</i>	1
<i>Наирлар</i>	
<i>Кашиоф</i>	2
<i>ЖАМИ: 6 та асар</i>	<i>2 та қўлёзма нусха 21 та тошибосма нусха 2 та наир нусха</i>

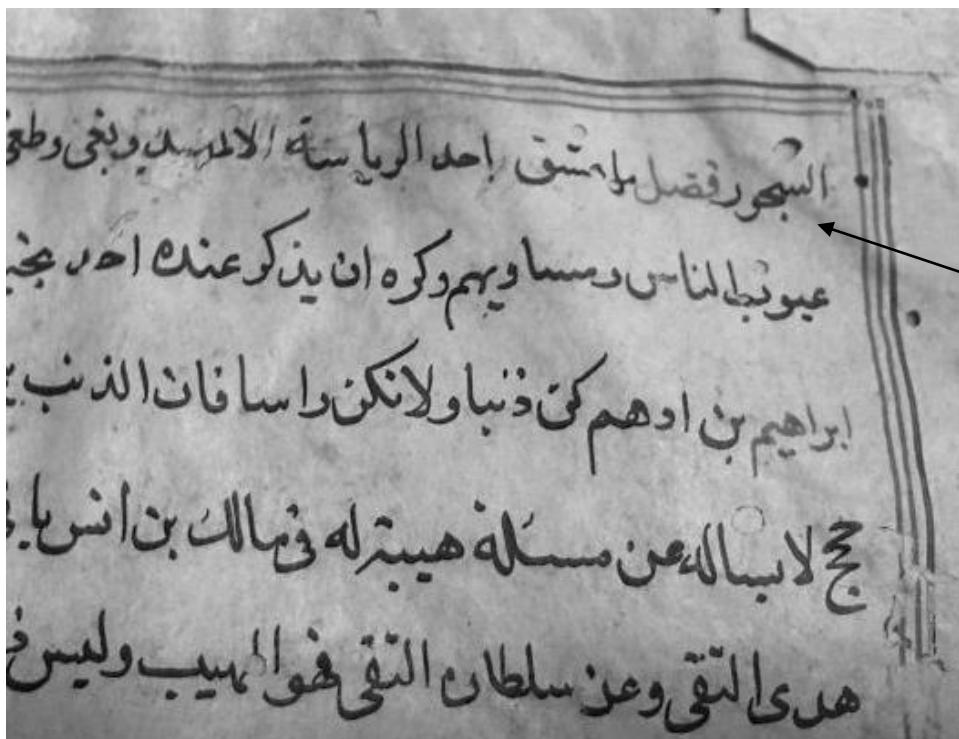
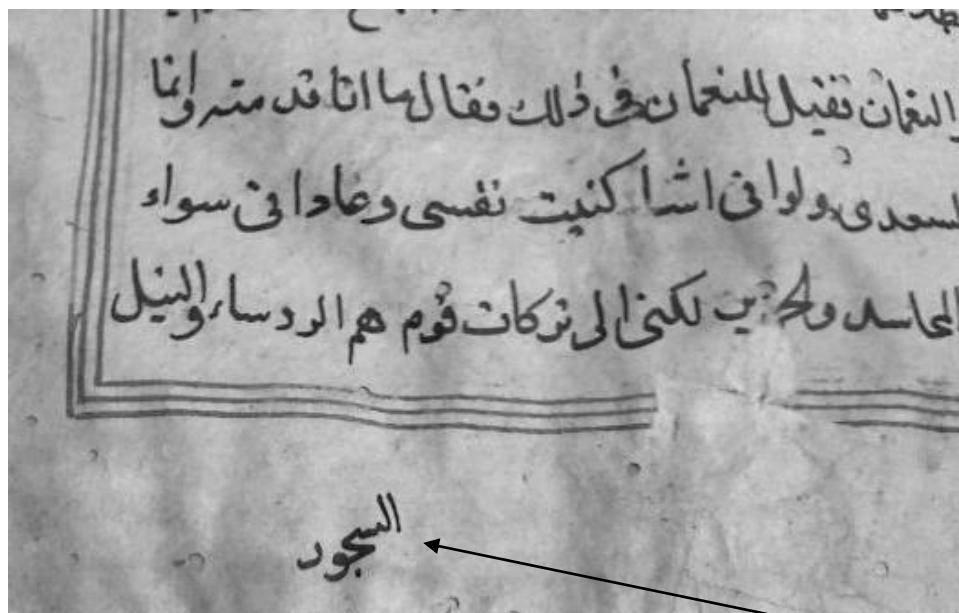
МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ИДОРАСИ КУТУБХОНАСИДА САҚЛАНАЁТГАН ҚҮЛЁЗМА ВА ТОШБОСМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР

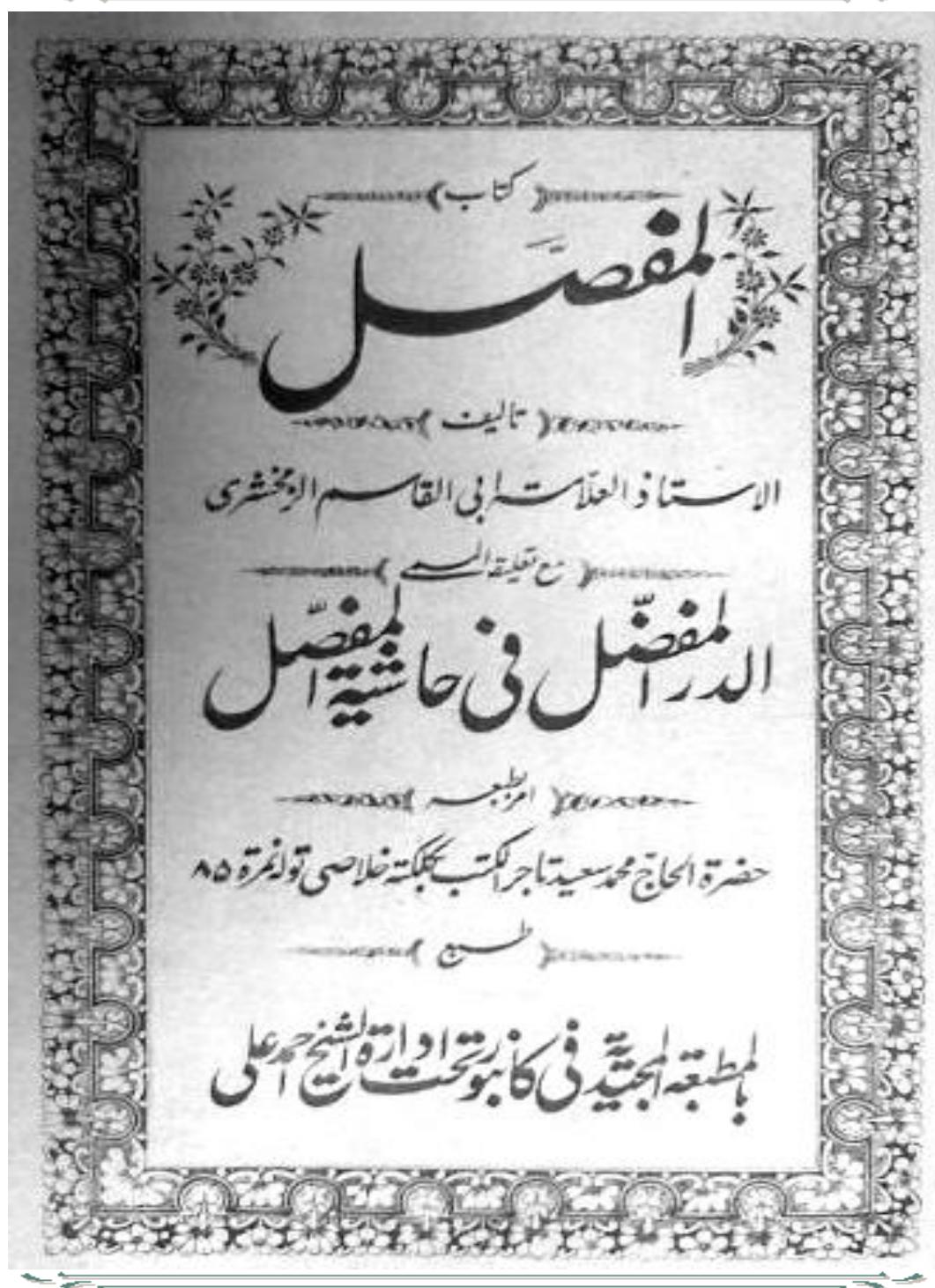
24-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
1490 инвентарь рақам остида сақланаётган
“Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёзма нусхаси.

25-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
1490 инвентарь рақам остида сақланаётган
“Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёзма нусхаси.

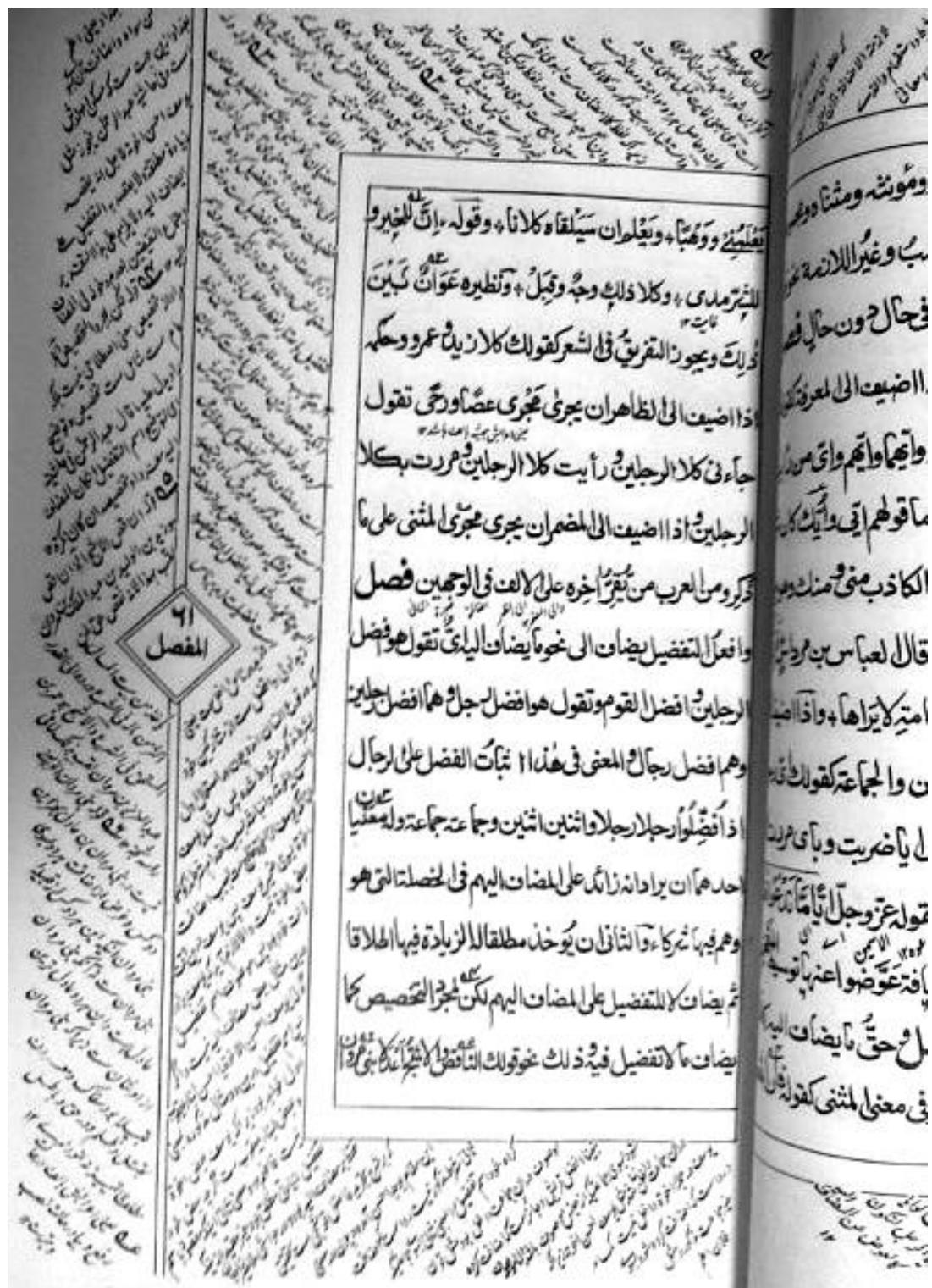
26 – 27-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси
 кутубхонасида 1490 инвентарь рақам остида сақланаётган
 “Рабиъу-л-аброр” асарининг қўллёзма нусхасида пойгирларнинг
 берилиши.

28-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида

30-Л инвентарь рақам остида сақланаётган “Муфассал” асарининг титул вараги.

Тошибосма Конбур шаҳрининг “Мажидия” нашириётида тайёрланган.

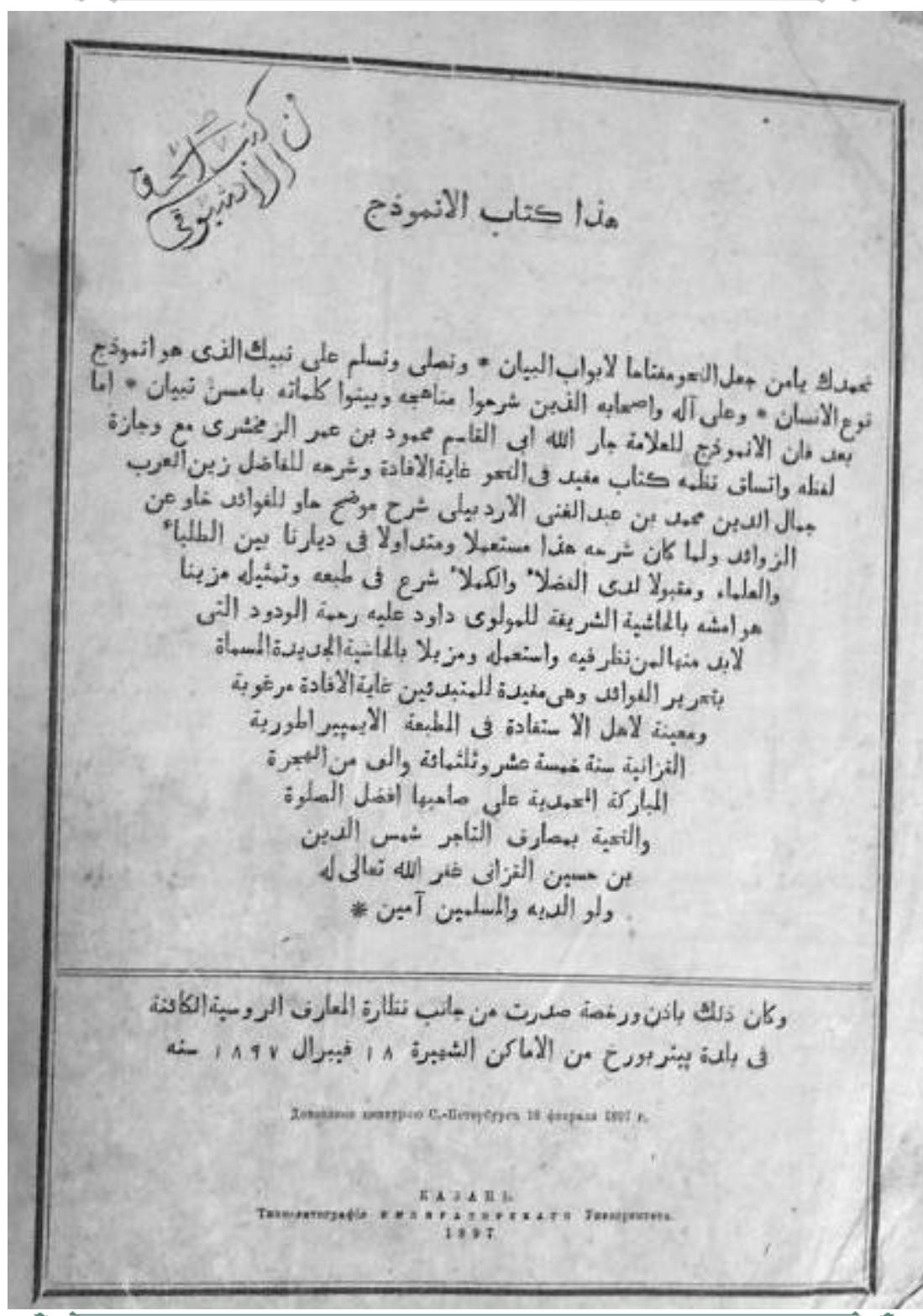
29-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
30-Л инвентарь ракам остида сақланаётган “Муфассал”
асарининг 61-саҳифаси.

Тошибосма Конбур шаҳрининг “Мажидия” нашириётида
тайёрланган.

30-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
30-Л инвентарь рақам остида сақланаётган “Муфассал”
 асарининг 5-саҳифаси.

Саҳифада асосий матн жадвал ичидаги йирик насл хатида берилган.
 Ҳошиядаги шарҳлар эса нисбатан майдароқ настальиқ хатида
 келтирилган. Мазкур саҳифада асосий матн берилган жадвалларга
 қўшимча жадваллар чизилган ҳамда у ерда ҳам асарга ёзилган
 шарҳлар киритилган. Ҳатто асосий матн орасида майда хатда
 ёзилган изоҳларни кўриши мумкин.

31-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
 282-Л инвентарь рақам остида сақланаётган “Унмузаж”
 асарининг титул вараги.
 Тошибосма 1897 йил Қозонда чоп этилган.

٢ (قوله يعني يجوز ان يدخله الح) يعني ان المراد بالدخول هو صحة الدخول ومواره لا دخوله بالفعل فلا برد النقص باسم لم يدخل عليه حرف الجر نحو جائ زيد وكذا التأييل في اضيق ونون وعرف وجع الاشدد في الذكر من الاخافة والتعريف والتبرين التي لا يعني امتناع اجتماعها في مادة بالفعل قرينة واضحة على اراده الصحة مع سبق ذكرها في البعض *

٣ (قوله حرف الجر) قال بعض المحققين هذا لا يدل على اختصاص حرف المضاف اليه بالاسم فالادى ان يقول ودخله الجر ليشمل اختصاص الجرين كلها اقول دخول الجر لمعنى نحو زيد وتقديرى نحو يعني وكذا دخول حرف الجر لمعنى كما من وتقديرى كما في علام زيد فمن قال دخله الجر يحتاج الى تعميم دخول حرفه منه فلما ترجح لاعنى العبارتين

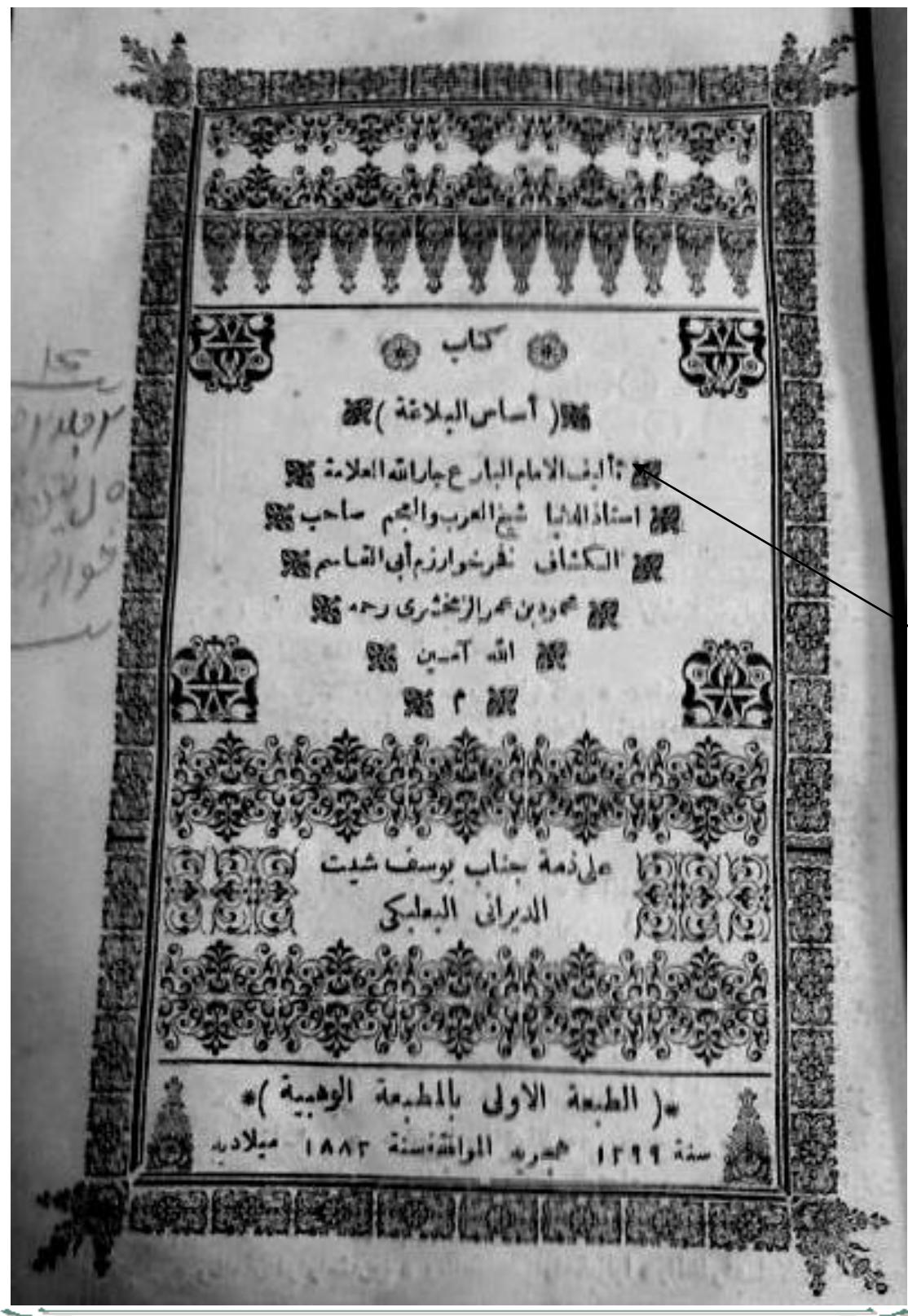
على الاخر في ارتكان خلاف الظاهر *

٤ (قول ان يضاف الى غيره) يعني من خواصه جواز كونه مضافا لامضاها اليه فان الفعل قد يكون مضافا اليه نحو يوم ينفع الصادقين صدقهم وكذا الجر نحو هذا يوم لا ينفعون هذا على التذهب المشهور واما على مذهب البعض فكلها اي كونه مضافا ومضافا اليه من خواصه فيقول التالين المذكورين بالمصدر اي يوم نفع الصادقين ويوم عدم نفعهم اعلم ان المراد بالضاف هو المضاف بتقدير حرف الجر لا المطلق فلا برد النقص يعني مررت بزيد فان مررت مضاف الى زيد بل خط حرف الجر * ٥ (قول يعني يجوز ان يدخله الاسم) يعني ان يدخله الكان واللام نحو الرجل * ونون يعني يجوز ان يدخله اللام وهو كون مجموع الآلف واللام للتعريف دون مذهب سبويه وهو كون اللام له فقط وكدرن

هوما صح الحديث عنه يعني يجوز ان يخبر عنه نحوخرج موسى فان موس اسم قد اغير عنه بالمرجوح * ودخله حرف الجر يعني يجوز ان يدخله حرف الجر نحو مررت ببعضي فان عبس اسم قد دخله البا * وهو حرف الجر * وأضيق يعني يجوز ان يضاف الى غيره نحو غلامك فان الفلام اسم اضيق الى الكان * وعرف يعني يجوز ان يدخله الالف واللام نحو الرجل * ونون يعني يجوز ان يدخله التبرين نحو زيد وعمرو فجيم

المرارة همسة الوصل وقال بعض المحققين اراد المصنف بقوله عرف التعريف باحدى طرق التعريف العلمية والاهمار والاشارة وغير ذلك لأن التعريف بكل منها من خصائص الاسم (اقول انت خبير بمن المعن وغيرة ما التزموا في او اقل كتبهم ذكر جميع خواص الاسم مع ان صيغة عرف يدل على ان المراد بالمعرة ما حمل ثانيا يجعل التذكر معرفة فلا يشتمل تعريف مثل العلم والمصدر والاشارة وهو ظاهر وايا قول المعن في المفصل ولو خصائص منها جواز الاسناد اليه ودخول حرف التعريف قرينة على ذلك وهكذا دأب اكثرين المصنفين في هذا الفلام * ٦ (قول في جميع هذه من خواص الاسم) الموصى جميع خاصة وخاصة الشئ ما يقتضى به اي لا يوجد في غيره وهي على ضربين شاملة كالضحك بالقرء للإنسان ومقارقة كالضحك بالفعل له والاسم له اصناف متعددة اسما الابناء والأعلام والظروف والضمرات وغير ذلك وكل واحد من الموصى لا يوجد في كل واحد من الاصناف بالفعل ولا في بعضها للزوم اجتماع الاشدد في كل واحد منها لامتناع التبرين ولام التعريف في الاشارات مثلا بل بعضها يوجد في بعضها اما بالفعل او بالقرء على ماسيف او بالترادف حتى لا يخلو كل صنف من اصنافه عن

**32-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
282-Л инвентарь рақам остида сақланаётган “Унмузаж”
асарининг 13-саҳифаси.
Тошибосма 1897 йил Қозонда чоп этилган.**

33-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
87-Ж инвентарь ракам остида сақланаётган “Асосу-л-балоға”
асарининг титул вараги. Тошибосма ҳижрий 1299/милодий
1882 йилда Мисрнинг “Ваҳбия” нашриётида тайёрланган.

34-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган “Асосу-л-балога”
асарининг 2-саҳифасида берилган муқаддиманинг боши.

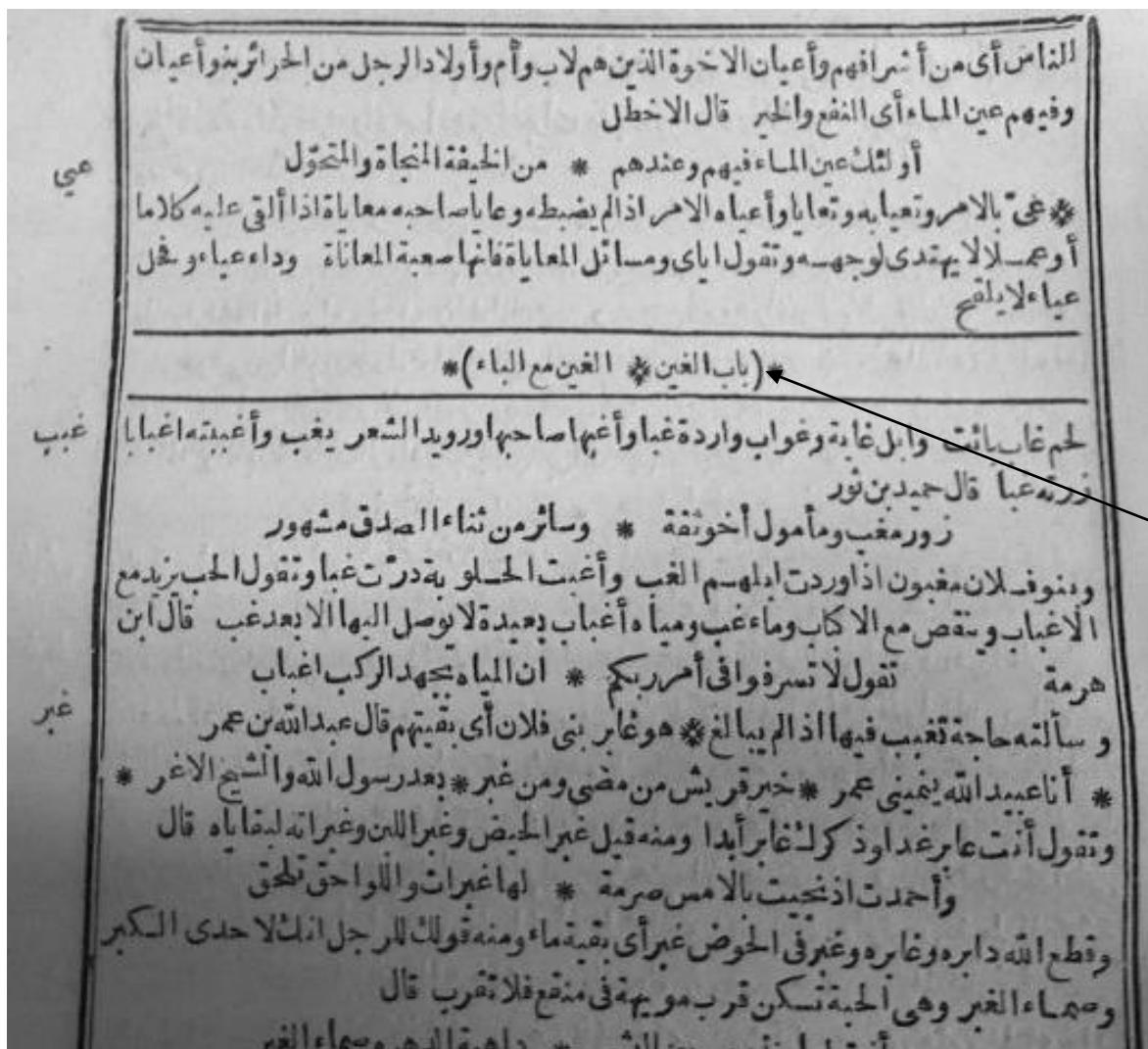
Тошибосма ҳижрий 1299/милодий 1882 йилда
Мисрнинг “Вахбия” нашириётида тайёрланган.

ومنه المزرو والمذير والجزائر وبقال جزيرة العرب لارشم اوسمانتا لان صحراء راس
وبحرا الحش ودببة والثارات قد احدثت ها في جزائر البر والبر و هنا زمان الجزائر
ويقال جزروا شام - م وحلوا واعزهم ولهن جزيرة الشائنة وحللة الشاعرة وأعطي جزارة
ادعك وهي سطاخته اذا قطع وان هذه المزرونه وهي الفم تجزر اسوانها كالقتو مقوازال كوبية
لابقت وبر كوب وعند جزيرتهم الصوف وجزرة وجزائر وجزروا جزائر الشبر والنبات
(ومن المغار) عندى بطاقة وجزارات وهي الوربات التي تعلى فيها الفوانيد يقول كملى
من الجزارات على ذلك الجزارات و يقال للجبار هو عاض على جزرة (وفي مثل) ما اعرفني من
أين يجز الظاهر و يقال ما يذكر انتها في جزء الوادي قطعه عرشا قال امرؤ العيس
* و آخرهم جازع بخدر كيك * وهم يجذع الوادي وهو منقطعة وزرلابين أجراء وجراع
وتعزز التي تقطع وتفرق قال الراي
ومن فارس لم يحترم السيف حظه * اذا رجعه في المدار عين تعززها
ومنه الجزع الظاهري لان لونه قد تعزز على ساض وسادة قال امرؤ العيس
كان يبون الوحش حول خنانا * وأرحلنا الجزع الذي لم يذهب
وبقال دلان سقط الجزع بالليل لحدة بصره ومال من اللحم الامرعة ومن الماء الاجزعة وهي
 أقل من نصف الدهن وجزع البر وجزع وبر مجزع وجزع درار طب بدهنه غض
أى مار كالجزع في اختلاف لونه أو صرفي الحديث كان يبيع النوى الجزع رهو الذي حكت
دلي سارذ الونين ومنه سلم مجزع فيه ساض وجزع وداية مجزع فيه الاختلاف لوان وورمجزع
لم يحيى والغاره فاختافت قواه وجزع دلان اي ساعد مجزع (ومن المغار) مضت صبة من
الليل وجزعة وهي ساعتها أوله * ياءه كذاوا باتعه منه جزاء والجزاف وجزاف في البيع
محازفة وجزافوا واجزفت هذا الشئ اخذته جزافا ويع جزيف مجزف * حطب جزل
فويها القرد لثوم الها * اذا الخثير في محل جزل الخلط
لان اللحم غث يطيئ ضمه وأنشد سبيوه
متى تأثرنا لم ينافى ديارنا * تحدي حطب اجزلا ونار اقاجا

وضرب الصيد بجزره جزتين اي نفعتين ويعطاه جزء من رغيف وعنده حمامه ببورازها
(ومن المغار) وحل جزل ذوقه ورأى وقد جزل وما بين المزالة فيه وقد استخرات رأيل في
هذا الامر وهو جزل العطاء وله عطا جزل وجزيل وأحجزل له في العطاء وان
فعلت كذا افدت المذكرة الجميل والزوايا الجزيء وامرأة جزلة ذات أرداف وان قيل للك دلان
جزل الرأى فأردت اسكنه فقل هل جزل الرأى اي فاسدة من الجزل في الغارب وهو حدوث
دبرة فيه ثم يضم على الجروف فتسلكه * جزرت مابيني وبينه قطعة وجزرم المين قطعه البتنة
وجزرم على كذا اعزرم عليه وأمرته امرأ جزم ما حلف يمينا جزم ما يقول هذا حكم جزم وقضاء
حسم وقام جرم مسـ توى القطف لاحرق له والتكمب بجزم والسلام جزم وهو تلة الافرات في
المزرو والمذير الله يجزيلك عن ويختار يلث وقال لييد

35-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
87-Ж инвентарь ракам остида сакланаётган
“Асосу-л-балога” асарининг 81-саҳифаси.

Асар аслида араб тилининг изоҳли лугати бўлиб, унда лугат
мақолалар жадвал ичидан, лугат мақолаларнинг бош сўзи эса
жадвалдан ташқарида – саҳифанинг ҳошия қисмида берилган.

36-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида
87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган “Асосу-л-балога”
асари.

Асарнинг биринчи жилди “Ҳамза боби” (“Бобу-л-ҳамза”) билан бошланиб, “Шин боби” (“Бобу-ш-шин”) билан якунланган. Иккинчи жилд эса “Сод боби” (“باب الصاد”) “Бобу-с-сад”) билан бошланиб, “Йо боби” (“باب اليماء”) “Бобу-л-йо”) билан тугаган. Боб номлари жадвал ичida асарнинг асосий матнидан ажратиб берилган.

ونافذة مبتداط بظاهرتها الدهن أى يسرع سريعاً وهو من اسراع المثبط ونافذتها لا يصفر الشفاء
 حتى يسكن لأن النار ~~بـ~~ شمعة يوم رحيمه وشأيغت على كذلك أبا عثيل عليه وتشأيغوا على
 شمع الامر وهم شيعة موشه وأشياعه وهذا الغلام شمع أخيه ولديه وآبيك عبد الله أو شيعه قال
 قال انطبخ غداً ثم دعانا * أوشيعه أفلاتشيغنا
 وأقت عنده شهر او شيم شهر وكان معه مائة رجل أوشيع ذا العزير وارفع كذا أو شـ معه
 وشاع الحديث والسر وأشاعه صالحه ورجل مشياع مذيع وقطرت قطرة من الماء في الماء
 فتشيع فيه تفرق وأشاعت النار ~~بـ~~ بواء وأشاعت به وجات الخـ لـ شـ وانفتحت فرقـة
 ونشـيـعـتـ الـ بـلـ وـأـمـ مـهـمـ فـ الدـارـ شـانـغـ وـمـتـاعـ وـشـيـعـ بـالـ بـلـ وـشـايـجـ بـهـ اـسـاحـ بـهـ اوـمـهـ قـيلـ
 لـ نـفـاحـ الرـاعـيـ اـشـيـاعـ وـشـايـعـ بـهـمـ الدـلـيـلـ فـ اـبـصـرـواـ الـهـدـيـ نـادـيـ بـهـمـ (وـمـنـ الـجـازـ) شـيـعـناـ شهرـ
 رمضان بصوم السنة وشـيـعـ النـارـ بـالـ طـبـ وـأـعـطـيـ شـيـعـاـ كـاـنـقـولـ شـيـعـاـ بـالـ اـشـيـعـ بـهـ
 وـشـبـ وـشـيـعـ هـذـاـ بـهـ زـاقـوـهـ قـالـ اـرـاعـيـ
 الـ بـلـ تـفـطـعـ اـجـوـارـ اـفـلاـتـيـبـناـ * نـصـ تـشـيـعـهـ الصـهـبـ الـرـاسـيـلـ

وـ جـلـ

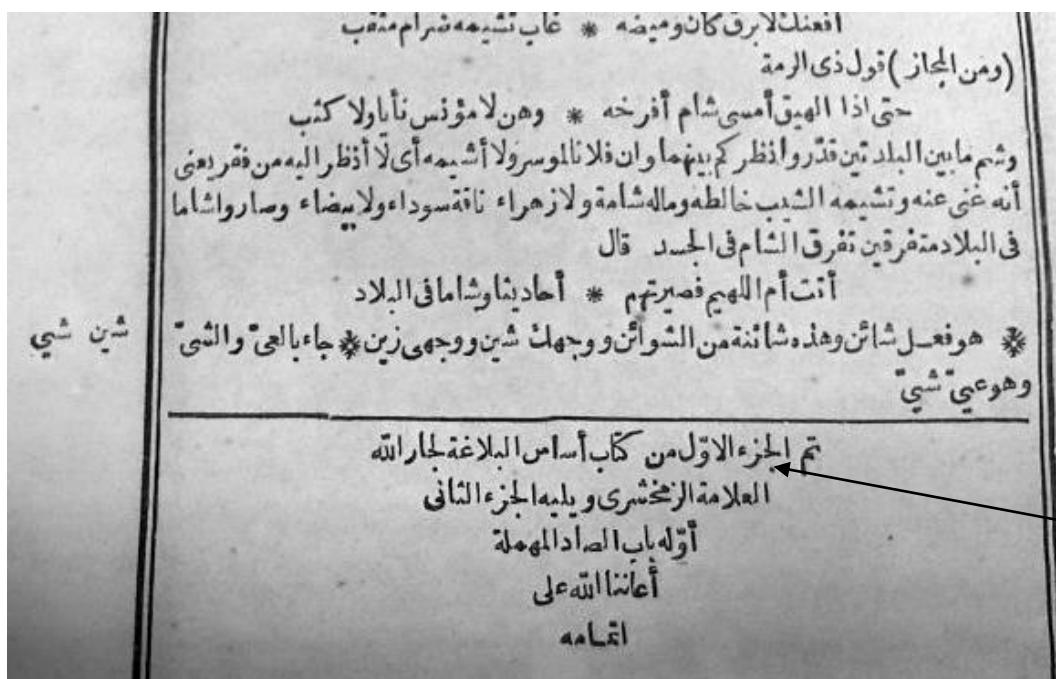
٣٣٧

وـ رـجـلـ مـشـيـعـ الـقـابـ لـ اـشـيـاعـ وـ تـدـشـيـعـ قـلـبـهـ بـهـ اـسـارـ كـبـ كلـ هـوـلـ وـ شـاعـ فـ رـأـهـ اـشـيـبـ وـ شـاعـ كـمـ
 اللـهـ بـالـسـلـامـ وـ شـاعـ كـمـ السـلـامـ قـالـ
 أـلـاـ يـاخـذـلـهـ فـ ذـاتـ عـرـقـ * بـرـودـ الـظـلـ شـاعـ كـمـ السـلـامـ
 وـ قـالـ لـيـدـ فـ شـاعـهـ حـدـوزـ اـنـتـ قـبـورـهـ * أـمـرـ قـرـيـانـ بـقـاعـ مـمـورـ
 وـ قـدـشـيـعـهـ الغـضـبـ اـسـتـفـهـ وـ ضـرـهـ كـاـنـشـيـعـ الـنـارـ وـ رـجـلـ مـشـيـعـ بـعـولـ * بـرـقـ مـشـيمـ وـ قـدـشـيمـ
 شـيمـ فـ فـرـعـ السـهـابـ شـيمـ وـ شـيـعـ السـيـفـ سـلـانـهـ وـ قـرـيـةـهـ وـ رـجـلـ أـشـيـعـ بـهـ شـامـةـ وـ اـمـرـأـ شـيمـاءـ
 وـ هـوـ حـسـنـ الشـيـمـةـ وـ اـشـيـعـ وـ قـوـلـ لـ يـسـ بـعـطـوـمـ عـنـ شـيمـهـ مـفـطـورـ عـلـيـهـ وـ اـفـ الشـيـمـةـ وـ نـشـيـعـ
 اـخـرـيـقـ القـصـبـ دـخـلـ فـيـعـ خـالـطـهـ قـالـ اـسـاعـدـةـ
 آـفـعـنـلـاـبـرـقـ كـاـنـ وـ مـيـضـهـ * غـابـ تـشـيـعـهـ ذـرـامـ مـنـقـبـ
 (وـمـنـ الـجـازـ) قـوـلـ ذـيـ الرـمـةـ

حـتـىـ اـذـاـ الـهـيـقـ أـمـسـيـ شـامـ أـفـرـخـهـ * وـ هـنـ لـاـمـؤـنـسـ نـأـيـاـوـلـاـ كـتـبـ
 وـ شـمـ مـاـبـيـنـ الـبـلـدـيـنـ قـدـرـوـ اـذـلـظـرـ كـيـنـمـاـ وـ اـنـ فـلـانـالـوـسـرـ وـ لـأـشـيـعـهـ أـىـ لـأـذـلـظـرـ الـيـهـ مـنـ فـقـرـيـعـيـ
 أـنـهـ غـنـىـ عـنـهـ وـ تـشـيـعـهـ الشـيـبـ خـالـطـهـ وـ مـالـهـ شـامـةـ وـ لـأـزـهـرـاءـ نـاقـمـسـوـدـاـ وـ لـأـيـضـاءـ وـ سـارـوـشـاـماـ
 فـ الـمـلـادـمـتـقـ فـ قـنـقـقـ الشـامـ فـ الـحـدـ قـالـ

37 – 38-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси
кутубхонасида

87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган
“Асосу-л-балога” асарида пойгирларнинг берилиши.

39-расм. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида 87-Ж инвентарь ракам остида сакланыётган “Асосу-л-балога” асари. Тошибосмадаги асарнинг биринчи қисми тугаган саҳифа.

Унда “Жоруллоҳ аллома Замахшарийнинг “Асосу-л-балога” асарининг биринчи қисми тугади, унинг иккинчи қисми “Сод боби” билан бошланади”, деб ёзиб қўйилган.

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ
ҚўЛЁЗМАЛАР ХАЗИНАСИДА МАВЖУД АСАРЛАРИ**

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи республикамиздаги йирик илмий ва илмий-маърифий маскан ҳисобланади. У 1968 йили Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан ташкил этилган бўлиб, бугунги кунгача халқимизнинг қўп асрлик адабий меросини жамлаш, уни муҳофаза қилиш, тарғиб этиш ва тадқиқ қилиш борасида катта ишларни амалга ошириб келмоқда. Музей таркибида Шарқ қўлёзмалари фонди бўлиб, унда мингдан ортиқ қўлёзма ва тошбосма нусхадаги асарлар сақланади⁶⁹.

Бугунги кунда музейнинг қўлёзмалар фондида мавжуд асарлар орасида Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб икки асар алоҳида ўрин тутади. Булар алломанинг “*Кашиоф*” ва “*Муқаддамату-л-адаб*” асарларининг қўлёзма нусхалариdir.

“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхаси

Музей фондида “*Кашшоф*” асарининг **202** инвентарь рақам остида XIII – XIV асрга мансуб 170 варақдан иборат қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Ботқоқ рангли, тамғали картондан қилинган муқовали ушбу қўлёзма майда насх хатида битилган. Унинг биринчи варағида тилла ранг билан ёзилган сўзларга қараганда, у машҳур Дамашқ кутубхонасига тегишли. Мазкур нусхада асарнинг фақат биринчи қисми бўлиб, у “*Фотиҳа*” сураси билан бошланиб, “*Тавба*” сураси билан тугайди.

---

⁶⁹ Батафсил маълумот учун Ўзбекистон Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейининг www.navoimuseum.uz сайтида келтирилган маълумотларга қаранг.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма нусхаси

Музей фондидағи иккинчи асар бу – “*Муқаддамату-л-адаб*” асари. **173** инвентарь рақам остида сақланаётган мазкур қўлёзма нусха ҳижрий 1339 йилда каллиграфик настаълиқ ва насх хатида Қўқон қоғозига кўчирилган. У 533 варакдан иборат. Муқоваси кейинчалик таъмирланиб, янгиланган. Кўк рангли оддий муқова. Ушбу қўлёзма ҳозирча ягона ҳисобланувчи тўрт тиллик (араб, форс, мўғул, туркий) нодир нусха. Араб, форс, мўғул тилларидаги матн қора, туркийси эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мазкур нусха туркий сўзликнинг аҳамиятини таъкидлаш учун кўчирилган. Араб тилидаги матн тўлиқ ҳаракатлантирилган.

Юқорида сўз юритилган ҳар икки асар ҳам бугунги кунда Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи таркибидаги Шарқ қўлёзмалари фондининг нодир асарлари сирасига киради. Қолаверса, улар ўз мазмун-моҳиятига қўра тилшуносликнинг баъзи масалаларини янада тўлиқ очиб беришда ўзига хос манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Китоблар

1. Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. Шарҳлар муаллифи ва таржимон У. Уватов. – Т.: Камалак, 1992. – 80 б.
2. Арабско-русский словарь. Т.1. – Т.: Камалак, 1994. – 456 с.
3. Арабско-русский словарь. Т.2. – Т.: Камалак, 1994. – 484 с.
4. Буюк сиймолар, алломалар. Ўрта осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар. Нашрга тайёрловчи М. М. Хайруллаев. К. 1. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. – 104 б.
5. Ал-Бухорий. Ҳадис. Ал-Жомиъ ас-Саҳиҳ. К. 1. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 560 б.
6. Ан-На‘им. Арабча-ўзбекча лугат. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. – 960 б.
7. Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. – 32 б.
8. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. 2. Под редакцией А. А. Семенова. Т.: Издательство АН УзССР, 1952. – 436 с.
9. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. 4. Под редакцией А. А. Семенова. Т.: Издательство АН УзССР, 1957. – 559 с.
10. Сулеймонова Н. Баркамол шахс тарбиясида Маҳмуд Замахшарий асарларининг аҳамияти. Т.: Баёз, 2015. . – 128 б.
11. Уватов У. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. – 72 б.
12. Уватов У. Донолардан сабоқлар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 94 б.
13. Хоразмлик буюк аллома. – Т.: Фан, 1998. – 171 б.
14. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. З-жилд. Таҳрир ҳайати: М. Аминов, Б. Аҳмедов ва б. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.
15. Ўрта асрлар шарқининг машҳур олим ва мутафаккирлари: китоб-альбом. Ш. Салихов ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 156 б.
16. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: А. Мансур; таҳрир ҳайати: Абдурашид қори Баҳромов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н. Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: З. Ҳусниддинов. – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – 624 б.

Араб тилидаги адабиётлар

17. ابن خلkan. وفيات الأعيان. – مصر: ١٨٨١ ج. ١. – ٥٢٧ ص.
18. الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. ١. – بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية, ١٩٩٨. – ٧١٩ ص.
19. الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. ٢. – بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية, ١٩٩٨. – ٦٦٩ ص.
20. الزمخشري. الفائق في غريب الحديث. – ج. ١. – القاهرة: دار الإحياء الكتب العربية, ١٩٤٥. – ٥٤٧ ص.
21. المنجد في اللغة والأعلام. – بيروت – لبنان: دار المشرق, ١٩٨٧. – ٧٤٩ ص.
22. حاجى خليفة. كشف الظنون عن اسمى الكتب و الفنون. ج. ١. - مصر: دار السعادت, ١٨٩٤. – ٥٩١ ص.
23. حاجى خليفة. كشف الظنون عن اسمى الكتب و الفنون. ج. ٢. - مصر: دار السعادت, ١٨٩٤. – ٦٦٢ ص.
24. شمس الدين سامي. قاموس الأعلام. ج. ٤. – استنبول: مهران, ١٨٩٤. – ٣٢٠٠ – ٢٤٠٣ ص.
25. ياقوت حموى. كتاب معجم البلدان. – مصر: مطبعة السعادة, ١٩٠٦. – ٤٢٧ ص.

Интернет сайtlари

26. <http://assalam.dgu.ru/html/15/a/15-1.Html>
27. <http://britishmuseum-orientalmanuscriptsfundcatalogue>
28. <http://vostlit.narod.ru//texts/rus/Halabi/primtext/2.htm>
29. <http://oltinmeros.freenet.uz/nasledie.html>
30. <http://kosichka2.sitecity.ru/ltext-0407233553.htm>
31. <http://islam.boom.ru/doctrine/3b.htm>
32. <http://exlibris.ng.ru//printed/orient/2001-02-08/4-petit.html>
33. <http://www.krugosvtn.ru/articles/56/1005625a1.htm>
34. <http://ikhlass.by/quran.Htm>

35. <http://markaz.tiu.uz>. Исломов З. “Атвоқу-з-заҳаб” анъанасидаги асарларнинг ислом манбашунослигидаги ўрни.
36. <http://www.buxoriy.uz>. Маънавий мерос ва бағрикенглик.
37. <http://fikr.uz>. Маҳмуд Замахшарийнинг икки тахаллуси ҳақида.
38. <http://e-tarix.uz>. Маҳмуд аз-Замахшарий.
39. <http://www.bukhari.uz>. Исаев Й. Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб” асари.
40. <http://old.ziyonet.uz>. Замахшарий.

Мақолалар

1. Ваҳобова Б. Замахшарийнинг Ўзбекистонда сақланаётган қўлёзма асарлари // Хоразмлик буюк аллома. Т.: Фан, 1998. – 133-142-б.
2. Исломов З. М. «Ал-Кашшоф»нинг нодир бир қўлёзма нусхаси ҳақида // Адабий мерос, 1991 №1 (55). – 14-16-б.
3. Исламов З. Рукописные труды Махмуда Замахшари, хранящиеся в фонде института рукописей имени Х. С. Сулеймонова АН УзССР // Адабий мерос, 1989 №2 (48) – 39-42-с.
4. Кариев У. З. «Ал-Фаик фи гариби-л-хадис» в истории словарей хадисов (на примере сопоставления одной словарной статьи) // Востоковедение, 1995. – 75-77-с.
5. Оқилов М. Маҳмуд Замахшарий асарларининг қўлёзма ва босма нусхалари // Адабий мерос, 1982 №4. – 56-60-б.
6. Сулеймонова Н. «Ал-Кашшоф» Қуръони каримнинг мукаммал тафсири сифатида // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2002 №4. – 310-311-б.
7. Сулеймонова Н. «Устозу-д-дунё» ёхуд Замахшарий ибрати // Таълим ва тарбия, 2001 №1-2. – 62-64-б.
8. Сулеймонова Н., Сулеймонова К. Маҳмуд Замахшарийнинг адабий меросига муҳтасар назар // ГулДУ ахборотномаси, 2015 №2. – 67-73-б.
9. Сулеймонова Н., Сулеймонова К. Zamakhshari's scientific activity // “Türk xalqları ədəbiyyatı: tənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” мавзусидаги халқаро илмий конференция. Озарбайжон: Боку. 2015 йил 23-24 октябрь.
10. Sulaymonova N., Sulaymonova K. A great scientist of Khorezm // “International journal of economics and society” журнали. Америка Кўшма Штатлари. 2015 №1 – 117-120-б.

11. Sulaymonova N., Sulaymonova K. About the copies of Mahmud Zamakhshary's book "Atwaqu-z-zahab fi-l-mavoiz va-l-khutab" \\"The Advanced science" журнали. Америка Қўшма Штатлари. 2014 №9. – 90-92-б.
12. Sulaymonova N. Source study of Makhmud Zamakhshariy \\\'Шарқшунос олима Аида Иманкулиева таваллудининг 75 йиллигига бағишиланган "Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik" Халқаро илмий конференция тўплами. I-қисм. Озарбайжон. Баку. 2014 йил 10-11 октябрь. – 686-688-б.
13. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. Замахшарий асарлари манбашунослиги \\\'АнДДУ Илмий хабарномаси, 2014 №4. – 84-88-б.
14. Сулаймонова Н. Баркамол шахс тарбиясида Маҳмуд Замахшарий асарларининг аҳамияти \\\' Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар, 2014 №3. – 40-44-б.
15. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. Маҳмуд Замахшарийнинг ахлоқшуносликка оид асарлари \\\' ҚарДУ хабарлари, 2014 №3 (21). – 89-94-б.
16. Сулаймонова Н. Ҳадислар учун лугат ёхуд Маҳмуд Замахшарийнинг "Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар"и хусусида \\\' Тил ва адабиёт таълими, 2014 №5. – 47-48-б.
17. Сулаймонова Н. Хоразмлик буюк аллома \\\' Илм сарчашмалари, 2014 №4. – 32-36-б.
18. Сулаймонова Н. Маҳмуд Замахшарийнинг тилшуносликдаги "Муфассал" асари \\\' Давлат тили: Муаммо ва ечимлар. Мақолалар тўплами.– Т.: ТДЮИ, 2013. №1. – 20-22-б.
19. Сулаймонова Н. Маҳмуд Замахшарийнинг "Асосу-л-балоға" лугатининг араб тилшунослигида тутган ўрни \\\' "Марказий Осиёда лугатчилик: анъаналар ва ҳозирги замон илмий мактаблари" Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т.: ТДШИ, 2013 йил 27 апрель. – 60-64-б.
20. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. "Кашшоф" тафсирининг тошбосма нусхалари \\\' Шарқшунослик, 2012 №2. – 15-21-б.
21. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. Маҳмуд Замахшарийнинг Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейида сақланадётган асарлари \\\' Самарқанд давлат университетининг Илмий-тадқиқотлар ахбортономаси, 2010 №4. – 79-81-б.

22. Сулаймонова Н. Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон мусулмонлари идораси сақланадиган тошбосма нусхалари \\"Фан ва инновация фаолиятини ривожлантиришда ёшларнинг роли\" Илмий-амалий анжуман маъruzалари матни. – 2010 йил 22 октябрь. – 7-9-б.
23. Сулаймонова Н. Маҳмуд Замахшарий асарларининг тошбосма нусхалари хусусида \\"Тил ва адабиёт таълими, 2010 №6. – 56-64-б.
24. Сулаймонова Н. \"Асосу-л-балоға\" нашри \\"Халқ таълими, 2006 №4. – 82-86-б.
25. Сулаймонова Н. \"Асосу-л-балоға\"нинг қўлёзма ва нашр нусхалари \\"Тил ва адабиёт таълими, 2006 №6. – 76-82-б.
26. Уватов У. Хоразмнинг олис юлдузлари // Шарқ юлдузи, 1991 №2. – 185-б.
27. Халидов Б. З. Замахшари // Семитские языки. Выпуск 2 (ч. 2). – М.: Наука, 1965. – 542-556-с.
28. Қориев Ў. З. Маҳмуд Замахшарийнинг «ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис» асаридаги луғат мақолалар хусусида баъзи фикрлар // Шарқ машъали, 1996 №1-2. – 14-16-б.
29. Қориев Ў. З. Ҳадислар учун луғат // Шарқ машъали, 1996 № 1-2. – 6-7-б.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
Замахшарий илмий мероси – жаҳон тадқиқотчилари нигоҳида.....	5
Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги мавжуд тошбосма нусхаларининг тавсифи.....	16
“Ал-Кашшоф фи ҳақоқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-л- ақовил фи вужухи-т-таъвил” асари ва унинг тошбосма нусхалари.....	28
“Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” асари ва унинг тошбосма нусхалари.....	37
“Навобиғу-л-калим” асари ва унинг тошбосма нусхалари.....	39
“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асари ва унинг тошбосма нусхалари.....	43
“Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асари ва унинг тошбосма нусхалари.....	49
“Ал-Унмузаж фи-н-наҳв” асари ва унинг тошбосма нусхалари.....	53
“Муқаддамату-л-адаб” асари ва унинг тошбосма нусхалари.....	56
Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги мавжуд қўлёзма нусхаларининг тавсифи.....	60
“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхалари.....	71
“Муфассал” асарининг қўлёзма нусхалари.....	76
“Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма нусхалари.....	83

“Ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис” асари ва унинг қўлёзма нусхалари.....	92
Махмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида мавжуд қўлёзма нусхалари.....	97
“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхаси.....	97
“Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёзма нусхаси.....	98
Махмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида мавжуд тошбосма нусхалари.....	99
“Кашшоф” асарининг тошбосма нусхалари.....	99
“Ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис” асарининг тошбосма нусхалари.....	108
“Муфассал” асарининг тошбосма нусхалари.....	108
“Унмузаж” асарининг тошбосма нусхалари.....	109
“Асосу-л-балоға” асарининг тошбосма нусхалари.....	109
Махмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида мавжуд нашр нусхалари.....	113
“Кашшоф” асарининг нашр нусхалари.....	113
Махмуд Замахшарийнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар хазинасида мавжуд асарлари.....	129
“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхалари.....	129
“Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма нусхалари.....	130
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	131

НИГОРА СУЛАЙМОНОВА

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ

АСАРЛАРИНИНГ МАНБАЛАРИ

монография

“Bookmany print” нашриёти

Нашриёт тасдиқнома рақами № 022246. 28.02.2022 й.

Босишига рухсат этилди: 05.08.2022.

“Times New Roman” гарнитураси. Қоғоз бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$

Нашриёт босма табоги 8,4. Шартли босма табоқ 8,1.

Адади 100 нусха. Офсет усулида босилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.